

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Marijke Huisman (hoofredactie)
 Marguërite Corporaal
 Suzanne Hautvast (eindredactie)
 Annelies de Jeu (eindredactie)
 Lizzy Jongma
 Mariken Schuur
 Mieke de Vos

Redactieadres

Obrechtstraat 5, 3572 EA Utrecht
 Tel: 030-2718164, E-mail: marijkeh@dds.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
 Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl

Voor privé-persoon bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.: € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-girounummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Lizzy Jongma, 020-6650820 (werk) of 020-4631694 (privé), e-mail: l.jongma@ilav.nl

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
 Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
- 1e secretaris: **drs. Annette Mevis**
 Tel. 020-6654780, e-mail: a.mevis@ilav.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
 Tel. 020-6651318, e-mail: m.boere@ilav.nl
- Penningmeester: **drs. Marloes Hülksen**
 Tel. 024-3604250,
 e-mail: marloeshulksen@hotmail.com
- **drs. Marloes Schoonheim**
 Tel. 024-3611811,
 e-mail: M.Schoonheim@iet.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

- prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
- prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
- prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
- prof.dr. Marla Grever (EUR)
- prof.dr. Willy Jansen (KUN)
- prof.dr. Paul Klep (KUN)
- prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
- prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
- prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
 Postbus 9103
 6500 HD Nijmegen
 Tel. 024-3611811
 E-mail: M.Schoonheim@iet.kun.nl
 Internet: <http://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html>

ISSN 1382-3914

Lay-out: Marieke Bausch
 Bausch Graphic Design
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)
Foto omslag: Afbeelding 013-038 uit het gedigitaliseerd beeldarchief van het IIAV

POLITIEK

- Fractiediscipline en stemverhoudingen in de jaren vijftig
Marieke Hellevoort 3

HISTORISCHE SENSATIE

- Het zwarte schriftje van Martina Kramers
Mineke Bosch 6

NATIONAAL-SOCIALISME

- Vrouwen in de Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie
Zonneke Mattheë 10

LEVENSVERHALEN

- Ervaringsverschillen tussen Nederlandse mannen en vrouwen in Afrika
Erica Keller 13

CONGRES

- Culturele bagage. Geschiedenis en overdracht in perspectief
Marijke Huisman en Yvette Kopijn 16

VROUWENNETWERK

- Suze Groshans. Inspirator en organisatrice
Marten Buschman 19

RECENSIE

- Geen tweede boer
Gerard Trienekens 22

RECENSIE

- Katholieke vrouwelijke religieuzen
Vefie Poels 23

TERUG NAAR DE BRON

- Getuigenseminars
Mariken Schuur 24

RECENSIE

- Machtsrelaties tussen de seksen
Mieke de Vos 26

INTERNATIONAAL

- 27

VERS VAN DE PERS

- 28

HISTORICA-SERVICE

- 29

SVVT

- 31

NETWERK

- 32

Onder historicae

Politiek

Als deze *Historica* verschijnt, zijn de verkiezingen alweer voorbij. Op het moment dat ik dit schrijf, draaien de verkiezingscampagnes echter nog op volle toeren. Lijsttrekkers putten zich uit om van hun regenteske imago af te komen en staan weer op straten en markten, tussen 'het volk'. Die formulering, liefst nog gespecificeerd als 'het gewone volk', heeft mij het afgelopen half jaar nogal eens de stuipen op het lijf gejaagd. Want over welk 'gewone volk' gaat het eigenlijk in al die discussies? Ik zie mijzelf niet als iemand die buiten de werkelijkheid staat, maar ik voel mij evenmin deel van 'het volk' dat zich permanent bedreigd voelt door verslonzing, bureaucratisering en criminaliteit, door terroristen en door moslims.

Als ik mij dan bedreigd zou moeten voelen, komt dat veel meer door de toon van de discussies over normen en waarden, veiligheid en de zogenaamde telooegang van 'onze' samenleving en cultuur. Wat dat betreft kan ik mij goed vinden in Femke Halsema, die blijft ageren tegen de repressie-mentaliteit die er momenteel heerst. Maar haar geluid lijkt tot nog toe op weinig steun van kiezers te kunnen rekenen. Met kwalificaties als 'de zachte hand van Femke' wordt zij neergezet als een weinig ter zake doende partij.

Dat heeft te maken met haar op dit moment weinig populaire opvattingen, maar wellicht ook met het feit dat ze vrouw is. Worden de lijsttrekkers van VVD en CDA doorgaans met hun achternaam aangeduid, in het geval van GroenLinks lijkt 'Femke' te volstaan. Zelf liet ze in een kranteninterview al de term 'herensociëteit' vallen om het politieke bedrijf te typeren. Typisch is dat vrouwen het als onderwerp van discussie wel heel goed doen, met name islamitische vrouwen. Hun hoofddoek, chador of burqua is onderhand een niet meer uit de kranten weg te denken thema. Hét symbool van onderdrukking, gebrek aan integratie en emancipatie en van een 'achterlijke' cultuur in het algemeen.

Van deze discussies en van de toon en manier van redeneren word ik nu niet goed en ik hoop dat er snel een einde aan komt. Die hoop komt niet voort uit een verlangen naar 'oude politiek' of uit een elitair en/of links multicultureel droom-denken. Die hoop komt wel voort uit een verlangen naar een serieus debat over burgerschap en over een visie op een samenleving waarin emancipatie en integratie elkaar niet uitsluiten, en waarin mensen van alle soorten en maten in hun waarde worden gelaten. Misschien een mooie taak voor de nieuwe bewindspersoon van emancipatiezaken.

Marijke Huisman

Rechtspositie van getrouwde vrouwen

Fractiediscipline en stemverhoudingen in de jaren vijftig

Het zijn twee van die ijkpunten in de geschiedenis van de vrouwenbeweging. In 1955 werd met steun van alle vrouwelijke Kamerleden de motie-Tendeloo aangenomen die afschaffing beoogde van het in de jaren dertig ingestelde ontslag voor huwende ambtenaressen. Een jaar later werd de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen opgeheven. Gehuwde vrouwen konden nu zelfstandig optreden in financiële en juridische kwesties. Een duik in de parlementaire geschiedenis laat zien dat de handelingsonbekwaamheid pas werd afgeschaft nadat de stemverhoudingen over seksevraagstukken in de Tweede Kamer op scherp waren gezet.

“Verschillende sprekers hebben erop gewezen, dat dit een zeer belangrijke dag was in de geschiedenis van de emancipatie der vrouw. Dit was juist, maar belangrijk was die dag ook in het leven van de oude van dage, die hier voor u staat.” Op 27 april 1956 nam de Tweede Kamer het ‘Wetsontwerp tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw’ aan. De “oude van dage” die de Tweede Kamer toesprak was de toenmalige minister van Justitie, Christiaan van Oven. Zijn ideeën, die aan de basis van het wetsvoorstel lagen, had Van Oven al in 1927 op papier gesteld. Hij moest 72 jaar én minister worden om ruim dertig jaar na dato zijn ideeën verwezenlijkt te zien en met hem de tweeënhalf miljoen gehuwde en daardoor handelingsonbekwame vrouwen in Nederland.

In die dertig jaar had de zaak rondom de herziening van het huwelijksrecht volledig stilgelegen. Aan het begin van de eeuw was de kwestie door de vrouwenbeweging keer op keer op de politieke agenda gezet, zoals Marianne Braun zo treffend heeft beschreven in haar *Prijs van de liefde*. Nadien blokkeerde confessionele aversie tegen alles wat maar enigszins naar herziening van het huwelijksrecht riekte een oplossing voor deze slepende kwestie. In 1955 raakte de zaak echter in een stroomversnelling. Een motie over het arbeidsverbod voor vrouwelijke ambtenaren die in het huwelijk traden, de befaamde motie-Tendeloo, zette de parlementaire verhoudingen op scherp.

Katalysator

In september 1955 vroeg Corrie Tendeloo, lid van de PvdA-fractie, een

interpellatie aan. Zij wilde in debat met de regering die zojuist had bekendgemaakt dat zij wilde vasthouden aan de ontslagbepaling voor ‘de huwende ambtenares’. Vanaf 1924 gold de regel dat een vrouwelijke ambtenaar de dag na haar huwelijk ontslag kreeg. De regering vreesde het Kamerdebat niet; zij ging ervan uit dat er toch geen meerderheid te vinden zou zijn voor het idee de ontslagregeling af te schaffen. Minister-president Drees noemde de aanvaarding van een motie niet waarschijnlijk. Maar het kabinet vergiste zich. Er vond een zinderend debat plaats. De Kamer was verdeeld in twee kampen: vrouwelijke woordvoerders stonden lijnrecht tegenover mannelijke woordvoerders. De scheidslijn liep dwars door de confessionele fracties heen: de CHU en de KVP waren diepgaand verdeeld over de kwestie. In de motie werd het kabinet uitgenodigd de ontslagbepaling op te heffen met als belangrijkste reden dat de staat zich domweg niet had te bemoeien met deze (privé)zaken. De verantwoordelijke minister, van Binnenlandse Zaken, zei de motie ernstig te ontraden. Uiteindelijk werd deze nipt aangenomen, met 46 tegen 44 stemmen. De fractievoorzitter van de KVP, Romme, was ontstemd. Maar liefst vijf leden van zijn fractie (de twee vrouwen die de fractie rijk was en drie mannen) hadden voor de motie gestemd. En nog eens vier KVP’ers hadden alleen maar tegen gestemd om nog groter gezichtsverlies van Romme te voorkomen. De motie-Tendeloo was een keerpunt in de stemverhoudingen over seksevraagstukken. In de debatten over de motie traden er katholieke politici voor het voetlicht, die zich waar het sekse-

vraagstukken betrof niet langer voegden naar de geijkte traditioneel confessionele opvattingen. Ook in het parlement werden nu de opvattingen zichtbaar die gedurende de jaren vijftig in diverse katholieke maatschappelijke organisaties aan invloed wonnen. Sinds de oorlog ventileerde een steeds groter wordende groep katholieke intellectuelen, geïnspireerd door de sociale wetenschappen, nieuwe opvattingen over geestelijke gezondheidszorg, moraal en sekseverhoudingen. Gezien de verhoudingen in de Kamer was deze groep in de fractie een onzekere factor bij vraagstukken betreffende huwelijk, gezin en vrouwenarbeid en daarmee een bedreiging voor de fractie-eenheid. Bij de motie-Tendeloo behoorde bijna een derde deel van de fractie tot deze groep mogelijke dissidenten.

Prof. mr. J. C. van Oven, de nieuwe minister van justitie, heeft gisteren in het paleis aan de Lange Voorhout de eed afgelegd in handen van de Koningin. Minister Van Oven betreedt het paleis.

NRC, 16-02-1956.
‘Sportief bloothoofds’.

*De Tweede Kamer in bedrijf, op de voorgrond Tendeloo en Ploeg-Ploeg.
Bron: Baalen, C. van en J. Ramakers, Het Kabinet Drees III. Den Haag, 2002, p. 270.*

Compromis

In de herfst van 1955, kort na de motie-Tendeloo, staakte de KVP-fractie haar decennialange tegenstand voor herziening van het huwelijksrecht. Hierdoor werd de weg vrijgemaakt voor opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Voor de meeste vrouwen kreeg deze opheffing namelijk alleen reële betekenis als ze ook de zeggenschap over de gemeenschap van goederen zouden krijgen. Tot dan toe was deze voorbehouden aan de man in huis. Een vrouw had van haar echtgenoot toestemming nodig voor het verrichten van alle rechtshandelingen die haar privé-vermogen of de gemeenschap raakten. Alleen voor huishoudelijke uitgaven werd de vrouw verondersteld toestemming van haar echtgenoot te hebben, omdat, zoals *Vrij Nederland* het in 1949 omschreef, “de man niet de hele dag thuis kon blijven zitten om de bakker en de melkboer te betalen”. Afstand doen van de zeggenschap over de gemeenschap van goederen was echter gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw volstrekt onbespreekbaar, overigens zeker niet alleen onder confessionelen.

In 1955 ging de KVP-fractie er mee akkoord dat er afstand zou worden gedaan van het alleenrecht van de man op de gemeenschap van goederen. Zij pleitte voor een gezamenlijke zeggenschap van man en vrouw over de gemeenschap, naar analogie van het voorstel van de jurist Van Oven en al zo vaak verkondigd door het PvdA-Kamerlid Tendeloo. Er was echter wel

een voorwaarde verbonden aan deze herziening. In ruil voor het afstand doen van het alleenrecht op de gemeenschap van goederen, wilde de KVP de zinsnede “de man is het hoofd der echtvereniging” behouden. Het KVP-compromis, enerzijds een radicale herziening van het huwelijksgoederenrecht en anderzijds behoud van de bepaling “de man is het hoofd der echtvereniging”, was politiek gezien een briljante zet. De KVP sloeg op deze manier meerdere vliegen in een klap nadat de partij bij de motie-Tendeloo toch flink gezichtsverlies had geleden. Ze kon ten eerste zowel de conservatieve als de meer vooruitstrevende geledingen in de partij tegemoetkomen. Immers, de vooruitstrevenden konden zich tevreden stellen met de gelijkheid van gehuwde vrouwen en mannen in het gezin in materiële zin, terwijl het conservatieve deel zich kon vasthouden aan het idee dat mannen in elk geval in naam nog baas in huis waren. Ten tweede werd het gevaar van dissident stemgedrag dat sinds de motie-Tendeloo op de loer lag, bezworen en werd de eenheid van de fractie hersteld. De KVP'ers die voor de motie-Tendeloo hadden gestemd, zagen zich genoodzaakt voor het amendement te stemmen en dat konden ze ook doen nu het om een zaak ging die geen praktische uitwerking had. En ten derde schiep het voor de KVP de mogelijkheid zich te kunnen profileren als een partij die opkwam voor de belangen van mannen én vrouwen.

Het compromis leverde twee standpunten op die beide op een meerderheid in

de Tweede Kamer konden rekenen. Een confessionele meerderheid maakte zich sterk voor de man als hoofd der echtvereniging, terwijl een op het eerste gezicht wat vreemde combinatie van liberalen, sociaal-democraten en katholieken een radicale herziening van het huwelijksgoederenrecht bepleitte. PvdA-minister van Justitie Donker liet echter weten niets in het compromis te zien. Met name ging hij niet akkoord met het gelijkelijk verdelen van het beheer van de gemeenschap tussen man en vrouw. Hij bleef vasthouden aan het voorbehoud van de zeggenschap aan de man. Het had een interessant debat kunnen worden, tussen een KVP-fractie die een radicale herziening van het huwelijksgoederenrecht beoogde en een dwarsliggende PvdA-minister. Zo ver zou het echter niet komen: minister Donker overleed op 4 februari 1956 aan een hartaanval. Minister-president Drees voelde er aanvankelijk weinig voor zo kort voor de verkiezingen in juni 1956 de opengevallen ministerspost op Justitie in te vullen. De PvdA-fractie gaf echter te kennen dat zij de vacature wel degelijk opgevuld wenste te zien. Corrie Tendeloo bezocht Drees om te pleiten voor de PvdA-er Van Oven. Hij was net als Tendeloo voor de Tweede Wereldoorlog lid geweest van de liberale Vrijzinnig Democratische Bond, en verschilde radicaal van mening met zijn ambtsvoorganger en partijgenoot, Donker. Waar Donker de zeggenschap van de gemeenschap van goederen wilde voorbehouden aan de man in een huwelijk, wilde Van Oven hem verde-

len over man en vrouw. Op vrijdag 10 februari 1956 meldde Drees zich op Soestdijk bij de Koningin. Hij noteerde achteraf: "O.a. gesproken over de mogelijkheid dat ik zal voorstellen in de vacature Donker te benoemen Prof. van Oven, die zich in het bijzonder interesseert voor het wetsontwerp inzake de handelingsbevoegdheid van de gehuwde vrouw. De Koningin is in dit opzicht zeer geporteerd voor een principiële wijziging, dus gelijkheid man en vrouw. Ze hoorde op van mijn mening dat misschien naast ingrijpende amendementen in deze richting ook zou worden aangenomen een amendement van de oude coalitiepartijen vasthoudende aan het beginsel dat de man wordt beschouwd als het hoofd der echtvereniging."

Het debat

Van Oven werd op 15 februari 1956 benoemd en ging meteen aan de slag. Op 27 april 1956, zes weken voor de verkiezingen, werd het wetsontwerp tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid dan eindelijk plenair behandeld. Er was een bijna Kamerbrede steun voor het wetsvoorstel. De vrouwelijke woordvoerders, J.M. Stoffels-van Haaften (VVD), Tendeloo (PvdA) en Lips-Odinot (CPN) zagen een positieve uitkomst van het debat als kroon op het decennialange werk van de vrouwenbeweging en benadrukten de historische betekenis ervan. Maar ook de mannelijke en tevens confessionele woordvoerders gaven, met uitzondering van AR-woordvoerder Gerbrandy, hun onvoorwaardelijke steun aan het voorstel, alsof zij nooit anders hadden betoogd. Voor KVP-woordvoerder Van Rijckevorsel en zijn fractie was het klip en klaar dat de handelingsonbekwaamheid een inbreuk maakte op "de eigen verantwoordelijkheid van de vrouw". Voorts stelde hij dat bij het overgrote deel van de bevolking eerder de vrouw dan de man het hoofd van het gezin was, althans waar het de besteding van huishoudgelden betrof. Tot slot merkte hij nog fijntjes op dat de gehuwde vrouw in het canoniek recht altijd al handelingsbekwaam was geacht. De KVP toonde zich bij monde van Van Rijckevorsel derhalve een voorvechter *pur sang* van de emancipatie van vrouwen.

De stemming sloeg echter om toen het amendement werd ingediend, waarmee de zinsnede "de man is het hoofd der echtvereniging" voor de wet zou worden behouden. Het was ondertekend door alle confessionele fracties, minus SGP. Zoals gezegd was het behoud van deze zin voorwaarde voor de steun van de KVP voor een gelijke rechtspositie van mannen en vrouwen ten aanzien van het huwelijkse vermogen. Van Oven ontraadde het amendement met als argument dat het geen enkele juridische basis meer had en dus overbodig was. Tendeloo trok fel van leer tegen

Gelijke rechten (gehuwde vrouw) – kamermeerderheid
 Bron: Baalen, C. van en J. Ramakers, *Het Kabinet Drees III*. Den Haag, 2002, p. 289.

het amendement en somde de bezwaren op. "In de eerste plaats zou zo'n bepaling geen enkele werkelijke betekenis hebben. In de tweede plaats zou zij louter schijn zijn. In de derde plaats is de bepaling een schijn in sentiment. In de vierde plaats bederft zij het gehele wetsontwerp weer. In de vijfde plaats is zij strijdig met de bepalingen die wij nu hebben gemaakt. In de zesde plaats is het een bepaling, die grievend is voor de gehuwde vrouw." Het rumoer tijdens haar betoog was groot. De voorzitter moest ingrijpen en Tendeloo voegde het rechterdeel van de Kamer toe: "de heren zijn blijkbaar allemaal bang". In *De Volkskrant* werd de volgende dag met zeker genoegen verslag gedaan van de opwindende Kamer, die was ontstaan toen Tendeloo had betoogd dat in PvdA-kringen de vrouwen veelal de beurshoudsters waren. "Iedereen keek naar de mannelijke socialisten, die verlegen lachten. Enkele KVP'ers riepen: 'ach, de stakers.'" Tendeloo trachtte tevergeefs de CHU (Van der Feltz) en de KNP (Lemaire) nog over de brug te krijgen en sprak ook de voormalig KVP-dissidenten aan op hun stemgedrag. Hoe konden zij nu dit amendement ondertekenen, terwijl

ze zich eerder zo ruimhartig hadden ingezet voor de gelijkheid van man en vrouw in het huwelijksgoederenrecht? De door Tendeloo aangesproken Kamerleden voelden zich er ondanks de jolige stemming in de Kamer niet helemaal prettig bij. Van der Feltz verdween achter de gordijnen toen hij door Tendeloo werd aangesproken. Hij onthield zich van stemming. En de vrouwelijke, confessionele, ondersteuners van het amendement Wittewaall van Stoetwegen (CHU) en De Vink voelden zich geroepen een stemverklaring af te leggen. Het amendement werd uiteindelijk met kleine meerderheid aangenomen: 41 uitsluitend confessionele stemmen voor en 35 stemmen tegen. Terwijl bij de debatten over de motie-Tendeloo de fractiediscipline was doorbroken, werd deze tijdens de debatten over het huwelijksgoederenrecht hersteld. Daar tussenin werd de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw opgeheven.

Marieke Hellevoort is historica en publiceert over politieke geschiedenis en over de geschiedenis van de vrouwenbeweging. Zij is voorzitter van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis.

Literatuur

- Dit artikel is gebaseerd op: C. van Baalen en M. Hellevoort, 'De rechtspositie van gehuwde vrouwen' in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*. Nijmegen, 2001.
- M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam, 1992.

Het zwarte schriftje van Martina Kramers

Over historische sensatie en de politieke verhoudingen in de internationale vrouwenkiesrechtbeweging

Er is in het historisch beseffen een zeer gewichtig element, dat nog het best valt aan te duiden met het woord historische sensatie.

Men zou ook kunnen spreken van het historisch contact.(...)Dit contact met het verleden, dat begeleid wordt door een volstrekte overtuiging van echtheid, waarheid, kan gewekt worden door een regel uit een oorkonde of een kroniek, door een prent, een paar klanken uit een oud lied.

J. Huizinga

In verband met haar biografie van Aletta Jacobs zocht Mineke Bosch in het voorjaar van 2002 contact met een nicht en naamgenote van de historische Martina Kramers die een prominente rol speelde in de eerste feministische golf. Bosch vroeg haar of zij nog in het bezit was van papieren die aan haar tante hadden toebehoord. Het leidde tot de vondst van een authentiek en uniek historisch document, dat niet alleen de historische sensatie prikkelt, maar ook nieuwe betekenissen genereert.

Martina Kramers.

Martina Kramers (1863-1934) behoorde tot die kleine kring van feministen die jarenlang in de buurt van Jacobs hadden verkeerd. Zij was onder andere actief in de Rotterdamse Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw, de Nationale Vrouwenraad, de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht en de Neo-Malthusiaansche Bond. Intrigerend is bovendien dat zij met het socialisme 'heulde' en zelfs 'verkeerde' in de vorm van een vrije verbintenis met de onbekende socialist 'Bobbie', een getrouwd man.

Het prompte antwoord dat ik op mijn beleefde briefje had gekregen stemde hoopvol en ik spoedde mij dan ook naar Den Haag. Daar werd ik gastvrij ontvangen door een jongere en modernere uitgave van de historische Martina Kramers die mij vrijwel onmiddellijk meetroonde naar de uitstalling op haar bureau. De opwindende kriebelende en werd al meteen gevoeld door enkele onbekende originele portretfoto's van Martina, een tekening van Martina op

haar doodsbed, en een foto van de handkarren met aankondigingen voor een grote protestmeeting in Bellevue waarmee de afdeling Amsterdam van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht rond 1910 volle zalen wist te trekken. Ook lag er een stapel overdrukken van het 'Staatkundig Bijblad' van het *Maandblad van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht*, dat Martina Kramers gedurende enkele jaren onder haar hoede had. En verder wat 'los spul'.

Authentiek en uniek

Opeens viel mijn oog op een schrift; een zwart schrift dat ik als 'oud' herkende. Toen ik het onder de stapels vandaan trok bleek er een stikkertje op te zitten met daarop: 'Martina Kramers 24-6-1863 - 15-10-1934. Verslagen - o.a. International Woman Suffrage Association.' Ik hield mijn adem in. Het titelblad was onbeschreven, maar op de eerste bladzijde, beginnend op het bovenste blauwe lijntje, stond met een dun pennetje in licht zwarte inkt en een fijn handschrift:

Minutes of the first International Woman Suffrage Conference, convened by invitation of the National American Woman Suffrage Association, at the Riggs House, Washington, D.C., U.S.A., 11 a.m., February 12th 1902.

Nu sloeg mijn hart echt over en verloor ik even mijn aandacht voor de gastvrouw. Ik racete door de tekst, bladerde (voorzichtig!) heen en weer en probeerde snel in mij op te nemen hoe groot de schat was die ik in mijn hand had. Mijn oog viel onmiddellijk op een met potlood geschreven handtekening van Susan B. Anthony. Ik zag bovendien dat er "motions" werden ingediend door "Rev. Anna Shaw", die "seconded" werden door Mrs. Avery en werden afgesloten met "carried". De indeling was helder, met een smalle linkermarge waarin het onderwerp werd aangegeven, terwijl daarnaast de inhoud van het besprokene stond. Naast het kopje 'American Suffrage Convention + International Conference' stond dat indien de gelijktijdige samenkomst van de nationale conventie (van de NAWSA) en het internationaal congres vragen op zou roepen, Carrie Chapman Catt dan zou uitleggen dat dat was gedaan om ook de deelnemers van de internationale bijeenkomst te kunnen laten profiteren van de speciale treinprijzen die voor deelname aan de nationale conventie

Martina Kramers en Wilhelmina waren de namen die bezoekers moesten trekken voor een Openbare Vergadering van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, Amsterdam 1910.

golden. Ik begreep dat ik had te maken met een van de 'founding documents' van de International Woman Suffrage Alliance, of in het Nederlands, de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht. Na de notulen van vier bijeenkomsten die op 12, 13, 16 en 17 februari 1902 plaatsvonden tijdens en naast de bijeenkomsten van de nationale conventie of jaarvergadering van de National American Woman Suffrage Alliance (NAWSA), begon een gedeelte in een handschrift dat ik herkende als dat van Catt. Het bleek het verslag te zijn van de stappen die zij onmiddellijk na deze bijeenkomst in Washington had gezet en waarover zij rapporteerde in november dat jaar. Erbij geplakt was een enkele pagina's lange brief aan diverse nationale kiesverenigingen, onder andere in Nederland, met het verzoek nationale vertegenwoordigers aan te wijzen, en een weergave van de ingekomen antwoorden daarop. Achter in het schrift ten slotte zaten enkele losse brieven en briefjes en verslagen, getikt en in handschrift, in het Nederlands, Engels en Duits, onder andere uit de pen van de Duitse Anita Augspurg en de Britse Millicent Garrett Fawcett. Nadere beschouwing leerde dat deze alle te maken hadden met het congres van de Wereldbond in Amsterdam in 1908 of, nog preciezer, met een bijeenkomst die enkele dagen na afloop daar-

van was georganiseerd in het huis van Aletta Jacobs om 'unfinished business' af te maken. Dat maakte duidelijk waarom en hoe het schrift in Martina's handen was gevallen. Als iemand die vele talen vloeiend beheerste, was zij een centrale figuur op de internationale congressen als tolk en als vertaalster. Dat was ook de reden waarom zij tijdens het tweede congres van de Wereldbond in Kopenhagen werd gevraagd de uitgave en redactie van *Jus Suffragii* op zich te nemen, wat zij tot 1913 zou doen.

Gegeven de authenticiteit van het document, had ik ongetwijfeld een schat in handen, die naar mijn overtuiging zo snel mogelijk naar het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) in Amsterdam zou moeten om anderen in de vondst te kunnen laten delen. Maar was het ook werkelijk zo uniek?

Waren er nog andere sporen van de bijeenkomst bewaard gebleven, het 'netschrift' bijvoorbeeld, of correspondentie tussen de aanwezigen? Samenhangend met die uniciteit was de vraag of het historisch gezien ook waardevol was, of het wat toevoegde aan onze historische kennis. En voor mij natuurlijk eigenlijk belangrijker: had ik er ook echt wat aan voor mijn biografie van Aletta Jacobs?

Zintuiglijke ervaring

Uit diverse IWSA-herinneringsgeschriften en biografieën van de jarenlange presidentie Carrie Chapman Catt zijn we goed geïnformeerd over de bijeenkomst in Washington, die in de historische overlevering soms wordt gezien als het eerste internationale congres, soms als de voorbereidende vergadering voor de oprichting van de Wereldbond. Mary Gray Peck, de jarenlange vriendin en 'auto-biograaf' van Catt, voegt zelfs een prachtige anekdote toe over de verpletterende indruk die de Engelse Florence Fenwick Miller maakte op haar gastvrouw door haar postuur en haar exuberante outfit. Peck geeft geen bronverwijzingen, maar Catts meest recente biografie, Jacqueline Van Voris, die eveneens vrij uitvoerig ingaat op de bijeenkomst in 1902, verwijst als enige bron naar het gedrukte verslag dat uitkwam als: *Report First International Woman Suffrage Conference, Held at Washington, U.S.A., February 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 1902.* (New York: International Woman Suffrage Headquarters, 1902)

De eigen herinneringsgeschriften van de IWSA geven evenmin nauwkeurige bronverwijzingen, en navraag bij de archiefbewaarplaats waar het grootste deel van het onvolledige IWSA-archief is terecht gekomen, de Sophia Smith

Collection in Northampton, Massachusetts bevestigt dat ik "have come across a very important document". Ik kan er vooralsnog van uit gaan dat het schrift het enige primaire document is dat herinnert aan de oprichting van het voorbereidingscomité van de International Woman Suffrage Alliance. Het is dus niet alleen authentiek maar ook uniek.

De vraag of het historisch waardevol is en of ik er wat aan heb voor mijn biografie, levert aanvankelijk het antwoord op: niet zo veel of slechts heel indirect. Het notulenschrift voegt niet veel toe aan wat we al wisten van de internationale bijeenkomst in Washington, al moet de kracht van de directe aanraking met een dergelijke bron niet onderschat worden. Ik geloof heilig in de 'historische sensatie' die Huizinga onmisbaar achtte voor het schrijven van geschiedenis. Tollebeek en Verschaffel hebben daaraan in hun apologie van de historische interesse enkele behartigenswaardige overdenkingen toegevoegd. Volgens hen is de historisch zintuiglijke ervaring die een historisch 'ding' kan oproepen, en die je het gevoel geeft voor even samen te vallen met het verleden en er even geheel in op te gaan (je aandacht voor je gastvrouw te verliezen) altijd onverwacht. Het gebeurt meestal niet in een museum of te midden van een historische optocht of in een of ander historisch themapark. Daar wordt weliswaar geprobeerd een historische sensatie op te wekken, maar 'de' historische sensatie overkomt je onverwacht. Onverwacht, maar ook weer niet toevallig. De meeste mensen die door een historisch overblijfsel worden aangeraakt, zijn al op zoek. Zij zijn bevattelijk voor het contact omdat zij de context van het 'ding' al enigszins of diepgaand kennen.

Dat geldt natuurlijk ook voor mij. Martina's schrift lag ooit op tafel in de ruimte waar vele mij welbekende vrouwen hun voornemen bespraken de internationale kiesrechtvereniging op te richten die ik enkele jaren geleden grondig heb bestudeerd. Een van de aanwezigen, het Australische parlements lid Vida Goldstein, had met een vlijmscherp pennetje het beraadslaagde opgetekend, en bij iedere vergadering werd na voorlezing en goedkeuring het verslag eigenhandig getekend door de eerbiedwaardige Susan B. Anthony. Het schrift was door haar vingers gegaan en via Catt waarschijnlijk in 1908 in handen gekomen van Martina Kramers. Tussen haar persoonlijke bezittingen was het vervolgens in de vergetelheid geraakt om nu voor het eerst door mij 'gevonden' te worden. Terecht tekenen Tollebeek en Verschaffel aan dat dit soort 'trouvailles' en het tijdelijk opgaan in het materiële detail voor een groot deel het plezier uitmaken van het historisch onderzoek. Het verklaart waarom historici zoveel vreugde kunnen ontleenen aan

Propagandamateriaal van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht. Bron: *Vrouwenstemmen. 100 jaar Vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zuiphen, 1994), p. 54.

wat soms toch ook fikse discipline vereist: het doen van bronnenonderzoek in veelal stoffige archieven met (tot voor kort) vaak weinig mogelijkheden tot versnapering, zoals Barbara Tuchman ooit verzuchtte.

Maar hoe belangrijk de historische sensatie volgens de genoemde auteurs ook is, voor historici is het niet genoeg wanneer het 'ding' niet meteen ook de nieuwsgierigheid prikkelt en de historische interesse opwekt, het willen weten hoe het verleden waarnaar het verwijst in elkaar zat. En eerlijk is eerlijk, voor de biografie van Jacobs lijkt de bron niet direct van betekenis te kunnen zijn omdat zij er niet bij was in Washington. Ook over het congres in Amsterdam bestaat een zo grote hoeveelheid primaire en secundaire bronnen, dat ik eigenlijk geen behoefte heb aan nog een handgeschreven rapport van de 'Badge-commission' of een verslag van de na-vergadering. Natuurlijk vind ik het fascinerend om te zien dat Anita Augspurg op een klein stukje papier haar in het Duits met potlood geschreven resolutie over de gedetineerde suffragettes indiende (die de status van politieke gevangenen zouden moeten krijgen in plaats van als criminelen te worden behandeld), en hoe de Britse Millicent Garret Fawcett eveneens een handgeschreven brief vol correcties aanbiedt die fungeert als de officiële uitnodiging van de Engelse National of Women's Suffrage Societies aan de Wereldbond om het volgende jaar naar Londen te komen. Maar verder?

Terug naar de bron

Dat betekenis van bronnen niet vastliggen, blijkt uit het feit dat ik enige maanden na de vondst opeens toch weer aan Martina's schrift moet denken. Ik heb dan inmiddels net de

wereldreis beschreven die Catt en Jacobs in 1911-1912 maakten, en probeer te begrijpen waar Jacobs stond in het conflict tussen Catt en Martina Kramers tijdens het congres van de IWSA in 1913 in Boedapest waarover enkele van de sappigste brieven uit *Lieve Dr. Jacobs* gingen. Catt ontnam haar daar het redacteurschap van *Jus Suffragii* op grond van het argument dat enkele Amerikaanse vrouwen aanstoot namen aan het uitgelekte nieuws dat Martina Kramers een buitenechtelijke relatie had. Kramers antwoordde daarop dat Catt zich nooit had laten leiden door roddel. Niet toen het verhaal ging dat Jacobs abortus zou hebben uitgevoerd, en ook niet toen het gerucht ging dat Anita Augspurg, Käthe Schirmacher of de heer Stanton Coit, echtgenoot van het bestuurslid Adela Stanton Coit, homoseksueel zouden zijn. Waarom nu dan wel? Mij hield die vraag opnieuw bezig. Inderdaad, waarom moest Kramers zo nodig ontheven worden van haar redacteurschap van *Jus Suffragii*? Was dat echt vanwege haar buitenechtelijke relatie, en wat vond Jacobs daar dan eigenlijk van?

Hier schoot mij opeens een passage te binnen uit de notulen van de bijeenkomst in Washington. Daaruit blijkt dat de Britse Fenwick Miller niet erg hoopvol was gestemd over enig enthousiasme van de kant van Engelse kiesrecht-vrouwen voor een internationale vereniging. Zij vroeg de vergadering dan ook of zij in geval van "opposition or indifference on their part" niet een apart comité zou kunnen oprichten. Op Catts vraag waarom Fenwick Miller dat dacht, had zij geantwoord "that the English suffrage societies were exceedingly conservative + slow in accepting new ideas, + not willing to admit that they had anything to learn from

America". Wel nam Fenwick Miller iets van haar stelligheid terug door in een volgende vergadering te vragen of in de notulen "the words 'possible indifference' be substituted for 'probable opposition' used by the secretary in reporting her opinion of the likelihood of English Suffrage Societies accepting the idea of international co-operation". Het kan niet anders of Fenwick Miller heeft hierbij gedacht aan Fawcett. De laatste ontpopte zich tijdens de Boerenoorlog - die op dat moment nog volop aan de gang was! - tot een ras-echte 'jingo' die zelfs als hoofd van een officiële damescommissie van de regering een bezoek bracht aan de kampen waarin Boerenfamilies waren samengedreven om eerdere, voor de Britten weinig complimenteuze berichtgeving van Emily Hobhouse daarover tegen te spreken.

De bewuste passage herinnerde mij er van de weeromstuit aan dat Jacobs' *Reisbrieven uit Afrika en Azië* overlopen van vergelijkingen tussen Nederland en Groot-Brittannië, waarbij Catt nogal eens als arbiter werd ingeroepen, uiteraard om in het voordeel van Nederland te beslissen. Alsof Jacobs Catt wilde overhalen om niet Groot-Brittannië maar Nederland te zien als gidsland inzake internationalisme en het verspreiden van humanisme en beschaving in de wereld. Was niet alles wat ook maar enigszins naar Nederlandse invloed zweemde superieur aan de Engelse invloed: waren de Boerenvrouwen in Zuid-Afrika geen heldinnen geweest tijdens de eerste grote door Groot-Brittannië geïmplementeerde imperialistische oorlog? Waren de Nederlandse boten geen toonbeeld van technisch vernuft, zindelijkheid en beschaafd verkeer, en muntte het Nederlandse koloniale beleid niet uit vooral in vergelijking met het Engelse bewind? Al deze passages brengen een anti-Engelse houding aan het licht die moet hebben gedateerd van de Boerenoorlog. Deze in Nederland heel gebruikelijke anti-Engelse gezindheid maakt duidelijk waarom Jacobs als presidente geen enkel contact lijkt te hebben gehad met Fawcett, die haar ooit, toen zij als pas afgestudeerde arts in Londen verbleef, met het kiesrecht in aanraking had gebracht. En tevens waarom Jacobs zo enthousiast het internationale, door Amerikanen gedomineerde, kiesrechtstreven omarmde. Catts missie lijkt echter een heel andere te zijn geweest dan de Britse vrouwen te negeren of een anti-Engelse houding te koesteren. Vlak voor zij op de boot stapte waarmee zij aan haar wereldreis met Aletta Jacobs begon, hield zij tijdens een voor haar georganiseerd diner op 4 juli 1911 (the fourth of July) in Londen een tafelrede waarin zij de Britse vrouwen aanspoorde de verantwoordelijkheid die zij hadden op grond van hun toebehoren aan de grootste (en beschaafde) wereldmacht, ook daadwerkelijk op zich te

nemen.

Het congres in Boedapest bewijst dat Jacobs er niet in was geslaagd Catt van gedachten te doen veranderen om de Engelse vrouwen een hoofdrol toe te kennen in het internationale kiesrechtstreven. Het was Catt er waarschijnlijk niet zozeer om te doen Martina Kramers te ontslaan, als wel om een hoofdkwartier in Londen te vestigen, ondanks het protest van bijna alle continentale Europese landen. Dat Jacobs Catts handelwijze in Boedapest niet heeft kunnen waarderen, blijkt uit de stroeve briefwisseling in de daaropvolgende zomer, en de onbesuisde 'Open Letter' die Jacobs in het septembernummer van *Jus Suffragii* publiceerde, die weliswaar een ander onderwerp aansneed, maar neerkwam op scherpe kritiek op de presidente.

Politics en poetics

Tijdens de bijeenkomst in Washington in 1902 kunnen we al een glimp opvangen van Catts preoccupatie met de Britse kiesrechtbeweging. Die werd uiteraard later nog gevoed door de grote opwinding die het Engelse suffragetteleger wereldwijd veroorzaakte, en die het gemakkelijker maakt om Fawcett in het internationale - niet militante - kamp te trekken. Het heeft naar het lijkt ook op andere momenten Catts beleid gestuurd, in 1915 bijvoorbeeld, toen zij zich net als Fawcett onthield van steun aan Jacobs' Congres van Vrouwen in Den Haag, en door toe te werken naar een Engelse opvolgster voor het presidentschap van de IWSA, die in 1923 werd gevonden in de persoon van Margery Corbett Ashby. Deze lijn in Catts denken en handelen als presidente geeft extra reliëf aan Jacobs' langdurige vriendschap met

Catt. Hij relativeert de onvoorwaardelijkheid van die vriendschap, anderszins geeft hij er diepgang aan: de vriendschap was kennelijk stevig genoeg om de politieke verschillen te kunnen overbruggen. Jacobs was weliswaar een goede vriendin van Catt, maar zij behoorde wereldpolitiek gezien tot de mindere goden binnen de Alliance en was dan ook niet in staat Catts fascinatie met de Britse kiesrechtvrouwen te keren.

Mijn constatering dat de 'politics' en de 'poetics' van de vriendschappen binnen de IWSA eigenlijk niet goed van elkaar te onderscheiden zijn, dateert al van de Amerikaanse bewering van *Lieve Dr. Jacobs*. De betekenis van 'politics' werd in die frasering echter voornamelijk beperkt tot de interne omgangsvormen en retoriek in de beweging. Het zwarte schriftje van Martina Kramers bewijst dat deze betekenis drastisch moet worden uitgebreid om te kunnen verwijzen naar de internationale politieke verhoudingen, die ook op de organisatie en de verdeling van functies binnen de IWSA een directe invloed hadden. Wie daarvan een van de directe slachtoffers is geweest is Martina Kramers zelf. Nadat zij gekwetst en hals over kop uit Boedapest was afgereisd, heeft zij zich uit de IWSA teruggetrokken zonder haar geloof in internationalisme op te geven. Dit en haar talent voor het spreken van vreemde talen zijn niet verloren gegaan maar vonden uiteindelijk een uitlaatklep in de Esperantobeweging. Daarvan getuigt temidden van de nagelaten documenten het in Esperanto gestelde In Memoriam. Of daarin ook haar internationale kiesrechtcarrière werd geroemd, kan ik helaas niet ontcijferen.

Mineke Bosch werkt bij het Centrum voor Gender en Diversiteit van de Universiteit van Maastricht

Literatuur

- Mineke Bosch, with A. Kloosterman *Politics and Friendship. Letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942*. Columbus, 1990.
- Mineke Bosch, 'Colonial dimensions of Dutch women's suffrage: Aletta Jacobs's travel letters from Africa and Asia, 1911-1912', in *Journal of Women's History*, 11/2 (1999), pp. 8-34.
- Marianne Crezee, 'Martina G. Kramers (1863-1934): Een leven gewijd aan vrouwenemancipatie, socialisme en internationaal contact.' Doctoraalscriptie Vrije Universiteit Brussel, 1978.
- Johan Huizinga, *Cultuurhistorische verkenningen*. Haarlem, 1928, pp. VW, VII, 35-103.
- Mary Gray Peck, *Carrie Chapman Catt: A Biography*. New York, 1944.
- David Rubinstein, *A Different World for Women. The Life of Millicent Garrett Fawcett*. Columbus, 1991.
- Leila J. Rupp, *Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement*. Princeton, 1998.
- Jo Tollebeek en Tom Verschaffel *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse*. Amsterdam, 1992.
- Barbara Tuchman, 'The houses of Research', in: Idem, *Practicing History*. New York, 1981.
- Jacqueline Van Voris, *Carrie Chapman Catt: a public life*. New York, 1987, Esp. Part III: 'From Nativist of Nationalist'.

De kameraadskes

Vrouwen in de Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie

Zo'n twintigduizend vrouwen waren in 1943 lid van de NSB-vrouwenorganisatie. Na de oorlog werden ze geïnterneerd en gestraft voor hun hulp, steun en medewerking aan de Duitse bezetter. Sindsdien zijn deze 'foute vrouwen' zelden meer onderwerp van gesprek, discussie of studie geweest. Zonneke Matthée vult met haar onderzoek naar NSB-vrouwen deze lacune in de historiografie over de Tweede Wereldoorlog.

Op het moment dat Anton Mussert eind 1931 de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) oprichtte, was er in Nederland al meer dan twee jaar een economische crisis gaande. Het aantal werklozen steeg vrijwel dagelijks en de onvrede onder de bevolking nam toe. De regering bleek nauwelijks in staat de problemen het hoofd te bieden. Mussert daarentegen beloofde orde en welvaart te zullen brengen en zijn boodschap sprak velen aan. Bijna acht procent van de kiezers stemde in 1935 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten op Mussert en zijn NSB.

Na 1935 breidde de interne partijstructuur zich snel uit en zagen veel NSB-nevenorganisaties het licht, zoals de Weer Afdeling (WA) en de Jeugdstorm. Op 4 november 1938 werd een organisatie voor vrouwen opgericht, de Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO). Deze organisatie – opvolgster van het zogenaamde 'vrouwenclubwerk' van de NSB – was bestemd voor vrouwen die reeds lid waren van de NSB en zich extra wilden inzetten voor de beweging. Juist vrouwen hadden namelijk een belangrijke taak in de vormgeving van de nationaal-socialistische staat zoals de NSB die zich voorstelde. In een NSB-brochure uit 1934 was bijvoorbeeld te lezen: "De betekenis van de vrouw in de natie is moeilijk te overschatten; zij is in waarheid het hart en het zedelijk geweten van het volk. In haar leeft bewust of onbewust de grote gedachte door de mannen geschapen. Zij is de hoedster van de traditie, de zeden en de Godsdienst. Wat de man aan grootsch verricht, het wordt in haar hart, als in een schrijn bewaard en teruggegeven in de opvoeding van haar kinderen. Waar de man in het openbaar, in Staat, in maatschappij werkt, werkt de vrouw in haar gezin, vormt of bederft de kern van de Staat: het gezinsleven."

De vrouwen werden door de mannelijke partijleden gezien en aangesproken als 'kameraadskes'. Om het aandeel van deze kameraadskes in het streven naar een nationaal-socialistische staat te versterken, werden de vrouwen

georganiseerd in de NSVO. Deze organisatie richtte zich tot Nederlandse vrouwen en meisjes vanaf 18 jaar. Samen zouden zij werken aan "het bevorderen en versterken van de nationaal-socialistische levens- en wereldbeschouwing onder de Nederlandse vrouwen; de verzorging van nationaal-socialistische werkers die dit van noode hebben".

De NSVO had eenzelfde hiërarchische structuur als de NSB. Alle activiteiten van de kameraadskes vonden plaats onder verantwoordelijkheid van een leidster, die aan het hoofd van een kring NSVO-vrouwen stond. Deze kringen vormden een district, alle districten tezamen vormden een landelijke beweging die binnen de NSB een zelfstandige positie had. De landelijke leidster had bijvoorbeeld het recht zelf functionarissen aan te stellen. Blijkens de aantallen leden, sprak de NSVO aan: in oktober 1940 waren ruim drieduizend vrouwen lid, in 1943 waren het er al twintigduizend. De NSVO was dus geen marginale beweging, toch is er heel weinig bekend over deze organisatie.

Bronnen

Als het over vrouwen en de NSB gaat, komt meestal Florrie Heubel in beeld. Maar de 'zwarte weduwe' van mr. Rost van Tonningen was zelf geen lid van de NSVO. Een andere bekende dame, Jonkvrouw Julia Op ten Noort, was dat wel. Zij nam in 1937 met Adriana van Hoeve Smith zelfs het initiatief tot oprichting van de NSVO. Mij interesseert echter vooral de grote groep onbekende vrouwen die lid werden van de NSVO. Wat bewoog hen zowel lid van de NSB als de NSVO te worden? Om de vraag naar de motieven van NSVO-leden te kunnen beantwoorden, is veel speurwerk nodig. Een belangrijke bron vormen de dossiers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR). In dit archief zijn alle dossiers te vinden die in het kader van de Bijzondere Rechtspleging zijn samengesteld.

Tot de Bijzondere Rechtspleging werd

in 1943 besloten door de Nederlandse regering in ballingschap. Na de bevrijding zouden alle Nederlanders die werden verdacht van "hulpverlening aan de vijand" met het Buitengewoon Strafrecht worden berecht. Direct na Dolle Dinsdag, 5 september 1944, werden velen die werden verdacht van collaboratie met de NSB gearresteerd door leden van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS) of de Politieke Opsporings Dienst (POD). Ze werden geïnterneerd in voormalige Duitse kampen als Westerbork en ze werden verhoord. Tijdens deze verhoren moesten de verdachten uiteenzetten waarom ze gekozen hadden voor het lidmaatschap van de NSB en/of een van de nevenorganisaties. Ook de vrouwen die zich hadden aangesloten bij de NSVO werden dus verhoord.

De letterlijke weergave van deze verhoren zijn te vinden in de CABR-dossiers. Daarin zijn ook andere documenten te vinden, zoals getuigenissen van echtgenoten, brieven van kinderen en ouders, familieleden of bureaus. Om zicht te krijgen op wie de NSVO-vrouwen waren en wat hen bewoog, heb ik voor mijn onderzoek een steekproef van honderd dossiers doorgenomen. Verder heb ik twee interviews afgenomen met voormalige NSB/NSVO-leden en de drie periodieken van de vrouwenorganisatie bestudeerd: *De Nationaal-Socialistische Vrouw*, *Nederlandsch Vrouwenleven* en *NSVO-nieuws*.

Profiel

Uit de steekproef uit de CABR-dossiers blijkt dat ruim zestig procent van de vrouwen NSB-lid werd in de periode 1931-1936. Dit was sowieso de periode waarin de NSB de grootste aanhang verwierf. Dertig procent van de vrouwen werd lid in de periode 1937-1941 en tien procent schreef zich na 1942 in als lid. Met de NSVO kwamen de NSB-vrouwen, die uit alle lagen van de bevolking kwamen, in contact via de vrouwenrubriek van *Volk en Vaderland*.

Twintig procent werd reeds NSVO-lid voor 1941, zeventig procent werd lid tussen 1941 en 1942, de rest schreef zich in na 1942. Een klein deel van de vrouwen werd tegelijk NSB- en NSVO-lid. Van de vrouwen die actief waren binnen de NSVO, was meer dan de helft 55 jaar of ouder. De meesten waren getrouwd of weduwe, en hadden kinderen. Het grootste deel van de vrouwen was geboren vóór 1900. Bijna veertig vrouwen (allen geboren na 1900) gaven aan een beroep te hebben: een predikant, een meester in de rechten, vijf docenten in het voortgezet onderwijs, vijf docenten in het basison-

De kameraadskes van de Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie. Collectie Nationaal Archief, CABR inv.nr. 34982.

derwijs, vijf verpleegkundigen, een stewardess, een aantal werkzaam in de kunstzinnige sfeer zoals schilderes en pianiste. Wat de beleden godsdienst betreft was ongeveer de helft van de vrouwen lid van een protestantse en een kleine tien procent lid van de rooms-katholieke kerkgemeenschap.

Eenheid

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat NSB-/NSVO-vrouwen geen eenduidig profiel hebben. Maar hoe zit het met hun motieven lid van de NSVO te worden? Eén getuigenis uit de CABR-dossiers bevestigt het beeld dat de meeste mensen zullen hebben van deze 'foute vrouwen': "Ik was en ben nu nog pro-Duits; mijn geloof in de oerkracht van het Germaanse volk zegt mij, dat de Duitsers en ook de Nederlanders nog een rol van betekenis in de wereld zullen spelen."

De motivatie van deze vrouw, Aafje (1904) uit Drachten, is echter weinig terug te vinden in de steekproef. Ook het motief dat getuigen veelal noemden - de materiële voordelen die het NSB-lidmaatschap bood, zoals de vrijstelling van de plicht het radiotoestel in te leveren, extra bonnen voor levensmiddelen of brandstof - is door de betrokkenen zelf nooit als reden genoemd om lid te worden. Hetzelfde geldt voor het feit dat de NSB een belangrijke werkgever was. Toch zal dit wel een rol hebben gespeeld: zo'n twintig procent van de vrouwen had namelijk een betaalde baan bij de NSB. Dat waren vooral de ongehuwde leden die, zoals uit andere documenten blijkt, ook de

meest overtuigde nationaal-socialisten waren.

De 'gewone' leden noemden nagenoeg allemaal de slechte economische situatie als belangrijkste reden om NSB-lid te worden. Ze zagen in de jaren dertig hun eigen inkomsten en die van anderen achteruitgaan en de werkloosheid stijgen. Zij verwachtten dat de NSB een betere toekomst voor het Nederlandse volk zou realiseren. Anna (1905) uit Amsterdam sprak in dat kader ook over de NSB-doelstelling: "dat aan alle oude van dagen ouderspensionen zou worden uitgekeerd en dat het grote verschil tussen armen en rijken opgeheven zou worden".

De onmacht van de bestaande politieke partijen de problemen in het land op te lossen, ergerde vooral de hoger opgeleide vrouwen. De groepsleidster en burgemeestersvrouw Hendrika (1890) zag het aldus: "Daar het in Holland op economisch gebied slecht was en er veel partijen waren, hoopte ik dat het in Holland één zou worden. Het was mij enigszins hetzelfde, wie de eenheid zou brengen. Al zou het koninklijk huis dit gebracht hebben was het mij ook goed geweest. Zodoende heb ik in Mussert onze leider gezien."

Ook de strijd tegen het communisme wordt regelmatig als reden genoemd. Elf vrouwen stimuleerden hun echtgenoten en zonen zich op te geven voor de strijd aan het Oostfront. Dat leverde tevens wat extra centen op in de vaak krappe huishoudportemonnee. Hittje (1898) uit Zeist: "Mijn zoon Pieter (is) echter in Rusland gesneuveld. Daar deze dus in Duitse dienst was heb ik

van de Duitse Wehrmacht een uitkering ontvangen van f45,- per maand. Ik heb de Jodenvervolgingen verschrikkelijk gevonden, doch heb mij daar verder niet mee bemoeid. Ik heb ook niets gedaan om daar tegen te protesteren. (...). Ik ben lid van de NSB geweest, doordat ik hoopte op verbetering van verschillende maatschappelijke misstanden. Ik voel mij dan ook bedrogen door de Leiding van de NSB, doch het is te laat en gedane zaken nemen geen keer."

"De beginselen zijn goed"

Lagen de beweegredenen van vrouwen om lid te worden in de jaren dertig vooral op sociaal-economisch gebied, vrouwen die na de inval van de nazi's op 10 mei 1940 lid werden van de NSB/NSVO waren overtuigd nationaal-socialistisch. Aafje uit het begin-citaat behoort tot de twintig procent vrouwen die pas tijdens de oorlog lid werden van zowel de NSB als van een aantal nevenorganisaties waaronder de NSVO. Zij was een nationaal-socialiste die achter haar principes stond. Ook tijdens haar internering twijfelde zij nog geen moment aan de grondbeginselen van haar beweging.

Vrouwen als Hittje plaatsten wel vraagtekens bij de oorlogsontwikkelingen, maar grepen niet in. Dat kan wellicht verklaard worden met het laatste motief dat ik vond. Veel vrouwen werden naar eigen zeggen lid van de NSB en NSVO uit idealisme. Jansje (1907) uit Rotterdam zei bijvoorbeeld: "Ik erken dat ik veel sympathie had voor de beginselen van de NSB, te weten:

NSVO-lidmaatschapskaart, 1944, Collectie Nationaal Archief, CABR inv.nr. 105607.

Godsvertrouwen, Liefde voor Volk en Vaderland en Eerbied voor de Arbeid. (...) Ik vond het waard voor deze beginselen de strijd op te nemen, en in toepassing te brengen. (...) Ik achtte de NSB geen landverraderlijke partij, daar ik deze partij niet beoordeelde naar de mensen, maar naar de beginselen." Maria (1910) uit Den Haag had een soortgelijke motivatie. Zij werd aange trokken door "het Nationale en het Sociale". "Ons nationaal-socialisme was heel anders dan het Duitse. Een bewijs daarvoor is dat wij in het begin, hoe lang weet ik niet eens, Joden accepteerden (...)." Kameradskes als Jansje en Maria

voelden zich aangesproken door het Leidend Beginsel van de NSB: "het algemeen belang gaat boven het groepsbelang, en het groepsbelang gaat boven dat van het persoonlijke".

Vanuit dat beginsel konden deze kameradskes hun idealisme vormgeven in allerhande sociale activiteiten. Veel van deze door idealisme gedreven kameradskes hadden zich al direct na de oprichting van NSB en NSVO aangemeld als lid. Zij boden zorg aan zieke vrouwen, kinderen en noodlijdende gezinnen en breiden en naaiden voor behoeftigen.

Het zijn juist deze kameradskes die begin jaren veertig uit de partij en de nevenorganisaties traden. Zeer teleurgesteld keerden ze de NSB de rug toe. Anderen waren wel teleurgesteld, maar

vonden dat je "nu de Beweging niet in de steek moet laten, want de grondbeginselen zijn immers goed". Of ze waren te laf om hun lidmaatschap op te zeggen, "want dan hoorde je nergens meer bij". Deze vrouwen gaven tijdens de verhoren aan na hun vrijlating weer vrijwilligerswerk te willen doen, maar zich nooit meer met politiek in te willen laten.

Stigma

Sinds de oorlog is er een sluier over het zeer diverse gezelschap van kameradskes gevallen. Afgeschilderd als 'foute vrouwen' zijn ze weggezet in

een slecht belichte hoek van de historiografie over de Tweede Wereldoorlog. Achter de benaming 'foute vrouwen' gaat echter een wereld schuil, die nog maar mondjesmaat het object van serieus historisch onderzoek is geweest.

Met dit artikel heb ik een eerste impressie gegeven van wie de NSB-/NSVO-vrouwen waren en wat ze naar eigen zeggen bewoog. Mijns inziens verdienen namelijk ook de kameradskes een plaats in onze geschiedschrijving. Tenzij de historie alleen diegenen toelaat die haar welgevallig zijn.

Zonneke Matthée is historica en zelfstandig onderzoekster.

Literatuur

- Duke Blaauwendraad-Doorduyn, *Niemandland*. Amsterdam, 1989.
- Monique Diederichs, 'Moffenmeiden. Nederlandse Vrouwen en Duitse militairen, 1940-1945', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 20(2000), pp. 41-64.
- Sjoerd Faber en Gretha Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de lichte gevallen*. More, 2000.
- Catharina Gosewins, *Een licht geval*. Amsterdam, 1980.
- Ellen Marrenga, 'De Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie', in: Maria Grever en Carla Wijers (red.), *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*. Utrecht, 1988, pp. 36-42.
- Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met foute Nederlanders*. Amsterdam, 1989/2002.

Cultuurschok

Ervaringsverschillen tussen Nederlandse mannen en vrouwen in Afrika

Mensen die tijdelijk in de tropen gaan wonen en werken worden met nadruk gewaarschuwd voor een zogenoemde cultuurschok. Zij krijgen te maken met een volledig andere cultuur. In het kader van haar promotieonderzoek bestudeert Erica Keller de ervaringen van Nederlandse vrouwen van ontwikkelingswerkers die hun man zijn gevolgd naar Sub-Sahara Afrika in de jaren 1960 tot 2001. Doel van dit onderzoek is de fragiliteit van het emancipatieproces te laten zien aan de hand van de levens van deze 'vrouwen van'. Uit hun verhalen is af te leiden hoe het koloniale verleden doorwerkt in hun levens, hun ideeën, het ervaren van beelden en in de dagelijkse praktijk. Het blijkt dat deze vrouwen andere problemen hebben dan een cultuurschok alleen.

Een belangrijke bron voor mijn onderzoek vormen de levensverhalen van vrouwen die met hun man zijn meegegaan naar Sub-Sahara Afrika. Ik interview vrouwen die in allerlei verschillende Afrikaanse landen zijn geweest en daar in uiteenlopende leefomstandigheden verkeerden; eenvoudig of luxueus levend, in de stad of op het platteland. Het werk dat hun mannen deden is zeer gevarieerd; zij waren werkzaam in de geneeskunde, theologie, administratie, viskweken, landbouw, veeteelt en watervoorziening. De interviews vinden plaats, nadat deze vrouwen alweer enige tijd in Nederland terug zijn. Het is niet voldoende om alleen te vragen naar de tijd dat ze in Afrika waren. Bij het verhaal over hun verblijf daar hoort ook de voorbereiding en de periode daarvoor. Toen werd namelijk de beslissing genomen om te gaan. Werd die beslissing alleen genomen door de man die werd uitgezonden? De opgetekende levensverhalen zijn niet alleen beïnvloed door het verblijf in Afrika, maar ook door de terugkeer naar Nederland. De vrouwen blijken hun verblijf in Afrika te vergelijken met hun situatie in het huidige Nederland en niet met het Nederland waaruit ze ooit vertrokken. In mijn interviews stel ik weinig vragen. Ik wil hen zoveel mogelijk zelf laten bepalen wat zij

belangrijk vinden. De door mij benaderde vrouwen bleken altijd bereid om mij te woord te staan. Als ik bij hen was, kwamen de verhalen zonder dat ik hen hoefde aan te sporen. Een van de vrouwen, die vertelt over haar tijd in Oeganda, zegt daar zelf over: "Ik moet mijn herinneringen stoppen, voordat ze me meenemen en de stroom aanzwelt tot een denderende rivier."

Emancipatieproces

Ik begin mijn onderzoek in 1960, omdat rond die tijd het ontwikkelingswerk ontstond zoals wij dat nu kennen, en eindig in 2001, omdat ik wil laten zien welke veranderingen hebben plaatsgevonden tot die tijd.

Ontwikkelingswerkers hebben doorgaans kortdurende contracten van twee tot vier jaar. Sommigen keren na één keer voorgoed naar Nederland terug. Anderen zoeken meerdere malen de tropen op. Enkele door mij geïnterviewde vrouwen hebben de hele periode 1960-2001 meegemaakt en sommigen ook nog de koloniale tijd. De levensverhalen van deze vrouwen laten een ontwikkeling in de tijd zien. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Johanna, een onderwijzeres. Haar vriend Kees werd als twintigjarige bestuursambtenaar uitgezonden naar Nieuw Guinea. Johanna trouwde twee jaar later met hem, zodra het trouwverbod voor bestuursambtenaren was opgeheven. Samen vertrokken ze in 1957 naar Nieuw Guinea.

Na de overdracht van Nieuw Guinea aan Indonesië gingen ze, na een intermezzo in Nederland, in 1965 naar Afrika in dienst van een ontwikkelingsorganisatie. Na vijf jaar keerden ze terug naar Nederland omwille van de schoolopleiding van hun kinderen. Eind jaren negentig wilde haar man nogmaals terug voor een laatste ontwikkelingsproject in Afrika. Johanna twijfelde of zij weer mee moest gaan: "Toen hebben wij lang overlegd, wat doe ik? Er waren geen kinderen meer in huis. Maar ik was zo verweven in allerlei activiteiten, ik was mijn eigen spoor gegaan en om dat allemaal op te zeggen en aan iets heel nieuws als vrouw van Kees te beginnen...Je hebt zo lang zelfstandig gefunctioneerd, ook eigenlijk bij het opvoeden van de kinderen. Hij was zoveel weg! Ik ben een zeer zelfstandig wezen, ondanks het feit dat ik het heerlijk vond als we weer samen waren. Doe ik dat of doe ik dat niet? Heel mijn eigen leven opgeven, eigen vrienden, noem maar op.

Wat worden mijn verantwoordelijkheden daar? Maar aan de andere kant kwam die uitdaging van het meisje van twaalf weer heel sterk terug, niet om zending te bedrijven, maar wel om toch weer de uitdaging aan te gaan, het onbekende, vooral dat ook, het onbekende tegemoet. Nou, ik heb er toen enkele voorwaarden aan verbonden. Een gelijkwaardige positie naast mijn man, samen met hem aan het project werken."

In Johanna's verhaal is de ontwikkeling te zien van een twintigjarige die vanzelfsprekend haar baan opzegt en haar man volgt, naar een zestigjarige die een gelijkwaardige plaats opeist als haar man wederom een project in Afrika wil leiden.

Cultuurschok?

Er bestaat een uitgebreide wetenschappelijke literatuur over en voorlichtings-

literatuur voor mensen die tijdelijk in de tropen wonen en werken. Bij het lezen van deze literatuur stuitte ik steeds weer op het begrip cultuurschok, een verschijnsel dat wordt voorgesteld als iets bijna onvermijdelijks, dat veel ellende kan veroorzaken, maar dat met veel voorbereiding, voorlichting en begeleiding in goede banen kan worden geleid. Cultuurschok houdt in dat alles anders is als men naar een vreemd land gaat, zoals lichaamstaal, beleefdheidsvormen, wat wel en niet kan, de manier waarop mensen met elkaar omgaan. Veel van wat is aangeleerd in het lange proces van socialisatie in het eigen land geldt dan niet meer. Deze cultuurschok voltrekt zich in een aantal fasen, die als volgt worden omschreven. De eerste fase is de wittebroodstijd: alles is nieuw en exotisch, men vindt alles prachtig, vindt de mensen aardig en is vol goede voornemens. Tijdens de tweede fase ontstaat een vijandige en agressieve houding ten opzichte van het gastland. Allerlei moeilijkheden stapelen zich op: problemen met de taal, met personeel, met vervoer. Men wijt alles aan de ander en niets aan zichzelf. Negatieve stereotypen over het gastland worden gevormd.

Deze fase is in zekere zin een crisis in de ziekte. Als men er overheen komt, blijft men. Zo niet, dan moet men vertrekken voor men het stadium van een geestelijke ineenstorting bereikt. De derde fase is de herstelfase. Men begint de taal te beheersen en gaat zich meer openstellen voor de nieuwe culturele omgeving. In de vierde en laatste fase, de aanpassing, accepteert men de gewoonten van het land als een andere manier van leven.

In 1960 publiceerde de Fins-Amerikaanse antropoloog Kalervo Oberg zijn artikel 'Culture shock' in het tijdschrift *Practical Anthropology*. Hierin beschrijft hij de hierboven genoemde fasen die iemand die in een vreemd land gaat wonen en werken ondergaat en noemt dit 'culture shock'. Deze fasen worden ook vóór 1960 geconstateerd bij mensen die naar het buitenland gaan, alleen wordt het dan 'aanpassing' genoemd. Sinds de publicatie van dit artikel wordt Oberg veelvuldig geciteerd en komt het begrip voor in zowel wetenschappelijke literatuur over als in voorlichtingsliteratuur voor mensen die tijdelijk in de tropen wonen en werken. Oberg is, wanneer hij zijn artikel schrijft, als antropoloog

in dienst van de United States Overseas Missions to Brazil. *Practical Anthropology* is een christelijk zendings tijdschrift. De artikelen zijn bestemd voor zendelingen. Het artikel van Oberg is met weinig pretenties geschreven; het is meer een reeks welgemeende adviezen aan zendelingen. Een verwijzing naar wetenschappelijk onderzoek via notenapparaat of bibliografie ontbreekt en het beslaat slechts vijf pagina's. Oberg is een gerenommeerd antropoloog en het lijkt erop dat hij wordt geciteerd op grond van zijn autoriteit en niet op grond van de kwaliteit van zijn artikel. Ik verwacht dat weinig wetenschappers het artikel echt hebben gelezen.

Door het grote belang dat in de bestaande literatuur aan het verschijnsel cultuurschok wordt toegeschreven, wilde ik het tot belangrijkste element van mijn probleemstelling maken. Ik wilde onderzoeken in hoeverre de cultuurschok voor 'vrouwen van' anders is dan voor de uitgezonden mannen. Echter, geen van de geïnterviewde vrouwen noemde de ervaring van cultuurschok als iets dat hen overkwam in het begin van hun verblijf in Afrika. Er is één uitzondering, een vrouw die wel

iswaar haar man is gevolgd zonder dat zij een eigen contract had, maar die net als hij direct, vanaf het begin, gelijkwaardig betaald werk kreeg dat haar dag volledig vulde. Ik hoor wél over andere problemen in het begin van hun verblijf. Vrouwen ervoeren gevoelens van diepe eenzaamheid en nutteloosheid. Die gevoelens gingen over het algemeen over wanneer ze werk hadden gevonden, waardoor ze het idee hadden weer mee te tellen, nuttig te zijn, niet meer alleen te zijn. Dit is goed te lezen in de woorden van Myra die op drieëntwintigjarige leeftijd met drie kleine kinderen in Kenya arriveert: "Toen we aankwamen is dat voor mij het begin geweest van heel erg geconfronteerd worden, van op mezelf teruggeworpen worden. Alleen, heel veel alleen. En dat is één van de dingen die ik heel moeilijk heb gevonden, geen familie, nog geen vrienden, een man die duidelijk zijn eigen bezigheden heeft en kinderen die al vrij snel naar school gingen. Er was een meisje dat met de kinderen iets deed en ik had nog even niks. Dat heb ik echt heel zwaar gevonden. Dat komt overal ook in terug door die vijf jaar."

Myra is vijf jaar in Kenia gebleven. Op het moment dat zij een baan kreeg, verdwenen haar ongelukkige gevoelens. Ze vertelt dat ze benaderd werd voor werk op een laboratorium door het vrouwelijk hoofd van dat laboratorium: "Die was cytologisch analiste, als je weet wat dat is. Cytologie is het bekijken van cellen op kanker en zij was hoofd van het gouvernementlaboratorium. Ze werd er als hoofd door Nederland betaald en leidde daar mensen op. Maar ze ging weg, ze ging stoppen en er was geen opvolging. En toen had ze zo 'es aan Jos (Myra's man) gevraagd, zeg: die vrouw van jou, wat denk je, zou die er niet wat voor voelen, ik bedoel het lijkt me wel een handige dame die snel iets oppikt. Ja, zegt Jos, sorry hoor, dat moet je haar zelf vragen. Ze heeft toen inderdaad zelf met mij contact opgenomen en zei me: voel je er wat voor dat ik je opleid. Ik heb op dit moment nog twee Afrikaanse meisjes onder mijn hoede, je kan meedoen en dan leid ik jou meteen op om daar dan de supervisie over te doen. Daar heb ik niet lang over na hoeven denken. Ik had echt het gevoel: dit wordt me dus in de schoot geworpen, iets nieuws. Ik ben dol op nieuwe dingen. Ik leer graag als ik het in de praktijk kan toepassen. Ik ben niet iemand die makkelijk uit boeken leert, maar ik vind het erg leuk om te leren en te werken in combinatie. Nou, ik heb dat gedaan en daarmee kwam er dus vorm, inhoud, kwaliteit in mijn leven."

Het blijkt dat het feit dat deze vrouwen geen werk hadden en slechts op hun identiteit als 'vrouw van' aangesproken werden een belangrijkere bron voor problemen was dan de cultuurschok. Deze uitkomsten uit mijn interviews

veranderden mijn ideeën over de plaats van het begrip cultuurschok in mijn probleemstelling. Het is nu verschoven van het centrum naar de periferie.

Tot slot

Een verklaring voor het feit dat cultuurschok niet wordt genoemd bij 'vrouwen van' kunnen we vinden als we nogmaals kijken naar het begrip cultuurschok. Ik heb sterk het idee gekregen dat gebruik van Oberg's betekenis van cultuurschok te maken heeft met de dekolonisatie, die in de jaren zestig van de twintigste eeuw zijn voltooiing naderde. In diezelfde tijd verhevigde zich de strijd om gelijke rechten voor zwarten in de Verenigde Staten. In de koloniale tijd hoefde een westerling, als hij naar een ander land ging, geen cultuurschok te ondergaan als hij in dat andere land ook weer tot de dominante groep behoorde. Naast de fysieke verwijdering van het westen uit de koloniën, door bevrijdingsbewegingen en bevrijdingsoorlogen, hebben schrijvers als Franz Fanon, bell hooks, Toni Morrison en Edward Said de vanzelfsprekendheid van de geestelijke kolonisatie aan de kaak gesteld. Allengs waren de proteststemmen van degenen die vanuit het westen werden overheerst, niet meer tot zwijgen te brengen. Het veelvuldig toepassen van de term cultuurschok in de context van een verblijf door westerlingen in de tropen is daarvan een teken. Tegelijk waren de koloniën bij uitstek een plek voor westerse mannen. Westerse vrouwen waren daar minder op hun plaats. De koloniën waren een "man's country", zoals Helen Callaway in 1987 zo prachtig laat zien in haar boek *Gender, culture and empire. European women in colonial Nigeria*.

Vrouwen werden om allerlei redenen ongeschikt gevonden om naar de koloniën te gaan. Dit is ook zichtbaar in de zendingsliteratuur. Er wordt weinig aandacht gegeven aan de 'vrouwen van', terwijl tegelijkertijd vaak wordt gezegd dat het mislukken van uitzendingen door hen is veroorzaakt. Het idee dat vrouwen niet in de tropen horen vind ik terug in een interview, waarin Ellen vertelt hoe ze in Nigeria ontvangen wordt door de collega van haar man: "Ik stapte nog niet uit of hij zei: ik zal wel zien hoe lang jij het hier uithoudt. Volgens mij houdt jij het hier niet lang uit." Deze ervaringen uit het koloniale verleden kunnen factoren zijn die maken dat cultuurschok voor mannen harder aankomt dan voor vrouwen.

Erica Keller is socioloog. Zij studeerde van 1961 tot 1969 aan de Universiteit van Utrecht en werkt nu aan een promotieonderzoek over ervaringen van Nederlandse vrouwen van ontwikkelingswerkers in Sub-Sahara Afrika.

Literatuur

- H. Callaway, *Gender, culture and empire. European women in colonial Nigeria*. Londen 1987.
- F. Fanon, *The wretched of the earth*. New York, 1963.
- F. Fanon, *Black skin, white masks*. New York, 1967.
- bell hooks, *Black looks, race and representation*. Boston, 1992.
- R. Littlewood en M. Lipsedge, *Aliens and alienists. Ethnic minorities and psychiatry*. Londen, 1993.
- T. Morrison, *Playing in the dark, whiteness and the literary imagination*. New York, 1993.
- K. Oberg, 'Cultural Shock. Adjustment to new cultural environments', in: *Practical Anthropology* 7 (1960) pp. 177-182.
- E. Said, *Orientalism, western conceptions of the orient*. Londen, 1978.

Culturele bagage

Geschiedenis en overdracht in perspectief

In maart 1976 werd de voorloper van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis – het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV) – opgericht om ervoor te zorgen dat óók vrouwen zichtbaar werden in zowel de inhoud als de praktijk van de historische discipline. Het aantal vrouwen en vrouwen- of genderhistorici met een universitaire aanstelling blijft een probleem, maar op het vlak van de inhoud is in de loop der jaren veel succes geboekt. Talrijke dissertaties, tentoonstellingen en schoolboeken zijn vervaardigd over allerlei onderwerpen op het terrein van vrouwen en sekse in alle historische tijdvakken. In 1990 was vrouwengeschiedenis zelfs onderwerp voor het Centraal Schriftelijk Eindexamen. Maar in hoeverre zijn vrouwen- en genderhistorici erin geslaagd die kennis door te laten dringen tot ‘de collectieve herinnering’ van Nederland? Die vraag stond centraal tijdens het tweedaagse congres ‘Culturele bagage. Geschiedenis en overdracht in perspectief’, dat op vrijdag 11 en zaterdag 12 oktober 2002 werd georganiseerd door de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd en het Historisch Platform. Marijke Huisman schreef een verslag over de bijeenkomst op vrijdag 11 oktober, Yvette Kopijn over zaterdag 12 oktober.

In haar inleiding op vrijdag 11 oktober memoreerde Marieke Hellevoort, voorzitter van de VVG, de bijzondere ontstaansgeschiedenis van dit congres. Aanvankelijk was het idee van de VVG en de SVVT een academisch congres voor vrouwen- en genderhistorici te organiseren over de rol die gender en etniciteit spelen bij de constructie van ‘algemene’ collectieve herinneringen. Uiteindelijk is ‘Culturele bagage’ een algemeen geschiedeniscongres geworden, met uitzonderlijk veel aandacht voor vrouwen, gender en etniciteit. Dat is te danken aan de samenwerking met het Historisch Platform dat begin 2002 bij de organisatie aanhaakte. Het resultaat was een congres dat door ruim driehonderd mensen is bezocht, van wie velen geen lid van de VVG of de SVVT waren en die vermoedelijk nooit naar een vrouwenhistorisch congres van deze organisaties waren gekomen. De eerste congresdag stond evenwel geheel in het teken van vrouwengeschiedenis. Aan het einde van de dag roemde Bertke Waaldijk, universitair docent aan de Universiteit Utrecht en

bestuurslid van het IIAV, de infrastructuur van vrouwen- en gendergeschiedenis die in de loop van ruim 25 jaar is opgezet. De Johanna W.A. Naberprijs maakt een belangrijk deel uit van die infrastructuur, omdat daarmee een stimulans kan worden gegeven aan mensen die excelleren op het gebied van vrouwen-/gendergeschiedenis en zich met hun scriptie verhouden tot thema’s, theorieën, methoden en discussies van dit veld. Er waren dertien inzendingen die zijn beoordeeld door de jury, bestaande uit Cynthia McLeod-Ferrier (schrijfster van onder andere *Hoe duur was de suiker*), Kirsten Snijders (winnares van de Johanna W.A. Naberprijs in 1999) en historica Geertje Mak. Zij kozen voor de scriptie van Janneke Janssen, over de constructies van sekse- en etnische identiteiten in romans van Augusta de Wit en Louise B.B. Voorafgaand aan deze feestelijke afsluiting was er een aantal presentaties die alle te maken hadden met vrouwen, sekse, etniciteit en historisch besef. Ineke Strouken, directeur van

Ineke Strouken,
vrijdag 11 oktober 2002.

het Nederlands Centrum Volkscultuur, sprak over het historisch besef dat mannen en vrouwen in hun dagelijks leven tentoonspreiden. Via een enquête heeft zij onderzocht wat mannen en vrouwen zoal bewaren aan materiële historische voorwerpen. Daaruit bleek dat vrouwen veel voorwerpen uit hun ouderlijk huis bewaren, voorwerpen die herinneren aan hun jeugd en met name aan hun moeder, zoals weckflessen, naaimachines en –kastjes en petroleumstellen. Veel voorwerpen die vrouwen bewaren hebben ze ook rechtstreeks van hun moeder gekregen. Mannen daarentegen bewaren vooral voorwerpen die herinneren aan hun werk buitenshuis en voorwerpen die ze van hun vader gekregen hebben, zoals scheersets, klokken en rookattributen. Uit de enquête bleek voorts dat beide seksen bewaren om dierbare herinneringen te koesteren. Mannen gaven daarbij aan dat zij een band met het verleden wilden houden, terwijl vrouwen zeiden tradities te willen overdragen. Wat er precies bewaard wordt, heeft volgens Strouken uiteindelijk te maken met identificatie en herkenning. Dat bracht haar bij een algemene kritiek op de wijze waarop in Nederland met erfgoed wordt omgegaan. In musea zijn zelden de dingen te zien waar mensen zich mee identificeren, de gewone dingen uit het dagelijks leven. Dat geldt des te meer voor vrouwen: waar zijn bijvoorbeeld de gebruiksvoorwerpen rond de menstruatie te vinden? Vanuit dat perspectief vond Strouken het hoog tijd voor een vrouwenmuseum. Voordat zo’n museum gerealiseerd is, kan het wellicht geen kwaad bestaande en bewaarde erfgoedvoorwerpen eens vanuit een ander perspectief te bekijken. De auteurs die een bijdrage leverden aan het oktobernummer van de 25e

jaargang van *Historica* hebben precies dat geprobeerd. Aan de hand van kachels, fornuizen, een kwartetspel, poppenhuizen en devotieprenten hebben ze onderzocht wat die voorwerpen over de geschiedenis van vrouwen, sekse en etniciteit kunnen vertellen. Met de hoop een aanzet te hebben gegeven aan het braakliggende terrein van materiële cultuur en sekse bood hoofdredacteur Marijke Huisman dit nummer aan Nelleke Noordervliet aan. De schrijfster riep de aanwezigen vervolgens op vooral niet stil te blijven staan bij de historische afwezigheid van bepaalde groepen, maar hen met alle mogelijke verbeeldingskracht in te schrijven in de geschiedenis.

Na een korte pauze was het tijd voor een tweegesprek tussen Mieke Aerts en Esther Captain, die dezelfde ochtend aan de Universiteit Utrecht was gepromoveerd op haar dissertatie *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en herinneringen, 1942-1995*. Uit een analyse van dagboeken die tijdens de internering zijn geschreven, concludeerde Captain dat kolonials zich gedurende de oorlog sterk met Nederland gingen identificeren. Zagen ze zichzelf voor de oorlog als Europeanen, gedurende hun internering herinnerden ze zich het Nederland van hun jeugd met sneeuw, ijs en tochtjes op de Vinkeveense plas- sen. Degenen die na de oorlog naar Nederland kwamen, herkenden echter niets meer van het 'oude' Nederland. Ze konden ook niet meer in Nederlands-Indië terecht, omdat dat land letterlijk niet meer bestond. Langzamerhand ontstond onder Indische Nederlanders ten slotte in de jaren tachtig een sterke betrokkenheid met Indonesië als het gebied waarop zij hun herinneringen aan het oude Indië projecteerden. Een interessant aspect uit het onderzoek van Captain betreft de rol en beeldvorming van Europese vrouwen in de (post-)koloniale samenleving en herinnering. Direct na de oorlog werden zij door Indische Nederlanders op een voetstuk geplaatst als de sterke moeders die hun kinderen door het kampleven hadden geloodst. Later werd dit beeld radicaal omgedraaid, toen kampkinderen als Rudy Kousbroek in de jaren tachtig schreven over hun ervaringen met moeders die het eten van kinderen stalen en die sloegen. Maar hoe zij ook beschouwd werden, uiteindelijk bepaalden vrouwen de etnische identiteit. Hier trok Captain een parallel met de huidige discussies over de multiculturele samenleving. Ook daarin verbeelden vrouwen de beschaving of juist de teloorgang daarvan.

Zaterdag

Over de relatie sekse, etniciteit en historisch besef in een multiculturele samenleving ging de tweede congresdag. Er waren lezingen door Maria Grever (EUR) over sekse en etniciteit

in de collectieve herinnering en door Cynthia McLeod-Ferrier over slavernij in de collectieve herinnering. Daarnaast waren er talloze workshops, onder meer over heldinnen (hoe word je als held(in) herinnerd?), onderwijs (over wiens erfgoed en wiens historisch besef gaat het in cultuureducatie voor middelbare scholieren?), musea (welke keuze maakt een conservator voorafgaand aan een tentoonstelling?), *oral history* (via mondelinge overdracht is het mogelijk meer te weten te komen over groepen die weinigs schriftelijk materiaal nalaten) en migrantengeschiedenis (welke criteria worden voor migrantenarchieven gehanteerd, waar worden ze bewaard en door wie worden ze ontsloten?). De dag werd afgesloten met een debat over geschiedenis en burgerschap in een multiculturele samenleving. Yvette Kopijn doet hieronder verslag van haar bezoek aan de werkgroep over oorlog en de lezing van Cynthia McLeod-Ferrier.

het blikveld van de Nederlanders, waardoor het beeld kon ontstaan van Indische Nederlanders als degenen die van alle minderheden het meest succesvol wisten te integreren in de Nederlandse samenleving. Dat beeld leefde voort totdat de tweede generatie de fluistertoon opgaf. Hierdoor werden niet alleen verhalen hoorbaar over *tempo doeloe*, die goeie ouwe tijd, maar ook over de oorlog, het leven binnen en buiten het kamp, de bersiapperiode, de noodgedwongen migratie naar Nederland die daarop volgde en de kille ontvangst alhier. Aan die verhalen voegde de tweede en derde generatie haar eigen verhalen toe. Dit waren verhalen over een gemankeerde assimilatie en een zoektocht naar het ontken- de deel van de eigen identiteit. Het promotieonderzoek van Captain heeft met name de verhalen van de verschillende generaties over de oorlog in het voormalig Nederlands-Indië en de nasleep ervan zichtbaar en hoorbaar gemaakt en dat is een enorme verdien-

Janneke Janssen ontvangt de Johanna W.A. Naberprijs, vrijdag 11 oktober 2002.
V.l.n.r.: Geertje Mak, Annette Mevis, Marieke Hellevoort, Janneke Janssen.
Zittend op de eerste rij: Kirsten Snijders, uiterst rechts: Cynthia McLeod.

Workshop

Als we één ding van het proefschrift van Esther Captain, *Achter het kawat was Nederland*, kunnen leren, dan is het wel dat het oorlogsverleden essentieel onderdeel uitmaakt van de culturele bagage van Indische Nederlanders. En dan niet alleen van degenen die de oorlog in het voormalig Nederlands-Indië zelf meemaakten, maar ook van hun kinderen en kleinkinderen, die dat verleden bewust of onbewust kregen overgedragen. Toen de Indische Nederlanders ongeveer een halve eeuw geleden naar Nederland kwamen, hebben ze over dat verleden niet zozeer gezweven, maar hebben ze erover gefluisterd. De autochtone Nederlanders hebben dat gefluister niet opgemerkt of niet willen opmerken. Die onverschilligheid vernauwde ook

ste. Hoewel aangekondigd stond dat we het in die workshop vooral zouden hebben over de vraag welke plaats de oorlogservaringen en -herinneringen innemen in de Nederlandse samenleving, kwam die vraag jammer genoeg niet echt aan bod. Veeleer was het een soort tweede ronde van de verdediging van het proefschrift. De vragenstellers in deze ronde waren onder meer Rick Wolff (Migrantenstudies IMES, UvA), Sandra Ponzanesi (Colonial Studies, Belle van Zuylen Instituut, UvA) en Halleh Ghorashi (Antropologie, VU). Bij de veelheid aan vragen die werden afgevuurd, ging het toch voornamelijk om Captains onderzoeksmethode, waardoor inhoudelijke kwesties teveel bleven liggen. Een interessante vraag was bijvoorbeeld geweest welke betekenis de jongere generaties Indische

Mieke Aerts sprak met Esther Captain over haar proefschrift 'Achter het kawat was Nederland', vrijdag 11 oktober 2002.

Nederlanders volgens Captain hechten aan oorlogservaringen en -herinneringen van de eerste en de anderhalf generatie. Wat naar mijn smaak ook wat langer aan bod had mogen komen was de relatie tussen het tijdstip van het meemaken van een traumatische gebeurtenis als een oorlog en het tijdstip van het zich herinneren en het verwerken.

Lezing

Cynthia McLeod hield een lezing over een ander deel van onze koloniale erfenis: het slavernijverleden van Suriname. Op 1 juli 2002, de dag dat in 1863 de slavernij in Suriname werd afgeschaft, werd in het Amsterdamse Oosterpark het slavernijmonument onthuld. In de periode voorafgaand aan die onthulling was regelmatig de noodzaak van een dergelijk monument ter discussie gesteld. Zo'n slavernijmonument, was dat nu wel nodig zoveel jaar na dato? Maar volgens McLeod is dat niet de vraag waarover we het moeten hebben. De vraag is niet: waarom praten we nu nog over slavernij, de vraag is eerder: waarom praten we er nu pas over? Waarom is er in het collectieve geheugen van Nederlanders én van Surinamers nooit ruimte geweest voor het verhaal van de slavernij? Een antwoord op die vraag moet volgens haar gezocht worden in de koloniale assimilatiepolitiek die de Nederlandse koloniale na de afschaffing van de slavernij voerden, en die erop gericht was de ex-slaven zoveel en zo snel mogelijk te laten assimileren aan de Nederlandse cultuur. Die gedwongen assimilatie geschiedde enerzijds via de school. Daar werd de Nederlandse cultuur erin gepompt en mocht alleen Nederlands gesproken worden. Anderzijds verliep die assimilatie via het gezin. Omdat kennis van het Nederlands en de Nederlandse cultuur in het koloniale Suriname een voorwaarde was voor opwaartse sociale mobiliteit, werd alles wat Nederlands was vaak ook door de Afro-Surinamers zelf verheerlijkt. In

veel gezinnen mocht geen Sranan Tongo gesproken worden. Kinderen leerden zich zo Hollands mogelijk te gedragen en de eigen cultuur en identiteit te ontkennen. In een dergelijk klimaat was geen ruimte om openlijk over het slavernijverleden te praten. Die ruimte kwam pas na de Tweede Wereldoorlog toen de eerste Afro-Surinamers naar Nederland vertrokken om er te studeren. Ver weg van het verstikkende koloniale klimaat, werden ze zich bewust van hun eigen Surinaamse identiteit en dat bewustzijn brachten ze mee terug naar Suriname. Daar gingen ze op zoek naar hun eigen verleden en kon het slavernijverleden alsnog in de

collectieve herinnering worden ingeschreven. Eind jaren vijftig werd 1 juli uiteindelijk een nationale feestdag in Suriname.

De lezing van McLeod maakte mij duidelijk waarin de culturele bagage van Surinamers overeenkomt met de culturele bagage van Indische Nederlanders. Wat zij delen is een koloniaal verleden waarin aanpassing aan en verheerlijking van alles wat Nederlands was, het centrum van het koloniale project uitmaakte. Wat ik mij na het horen van McLeods woorden ben gaan realiseren is dat die gedwongen assimilatie een andere verklaring is voor het feit dat Indische Nederlanders, net als Afro-Surinamers, pas jaren na dato kunnen praten over hun verleden. Opgegroeid in een klimaat waarin je geleerd werd je zo Nederlands mogelijk te gedragen, lijkt het erop dat dat verleden eerst weer moet worden toegeëigend, letterlijk eigen gemaakt moet worden, eer men er hardop en in het openbaar over kan praten. Pas nadat het vergeten, niet-Nederlandse deel van de eigen identiteit weer hervonden was, was er ruimte om zich het verleden te herinneren en vervolgens te verwerken. De vraag of het nu nog nodig is om een Indisch oorlogsmonument respectievelijk een slavernijmonument in te richten, kan daarom alleen maar met 'ja' beantwoord worden. Niet alleen Indische Nederlanders en Surinamers, maar ook autochtone Nederlanders hervinden daarmee een deel van hun verleden, en daarmee (een deel) van zichzelf.

Cynthia McLeod hield zaterdag 12 oktober 2002 een lezing over de herinnering aan het slavernijverleden.

Marijke Huisman is hoofdredacteur van *Historica*.

Yvette Kopijn is verbonden aan het Belle van Zuylen Instituut (UvA) waar ze werkt aan een promotieonderzoek naar intergenerationele overdracht van migratie-ervaringen en strategieën van sociale mobiliteit in de levensverhalen van drie generaties Surinaams-Javaanse vrouwen in Nederland. Daarnaast is ze werkzaam bij *Imagine IC*, waar ze een tentoonstelling coördineert over cultuuroverdracht en -vernieuwing onder drie generaties migranten en levensverhalen verzamelt van eerste generatie migranten. Telefoon: 020-4894866, email: info@imagineic.nl.

Suze Groshans

Inspirator en organisatrice

Suze Groshans (1863-1944) was haar leven lang actief in organisaties en bewegingen, maar is vooral initiator geweest van talrijke idealistische activiteiten. Met haar vriendin Marie Jungius was ze intensief betrokken bij de organisatie van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Daarnaast zette ze zich in voor de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, het vegetarisme, de bescherming van dieren en het Toynbeewerk. Marten Buschman belicht in dit artikel de bijdrage van Suze Groshans aan twee maatschappijvernieuwende activiteiten: de Nederlandsche Kinderbond en de actie voor afschaffing van de bakkersnachtarbeid.

Suze Groshans werd geboren in 1863 te Hardenburg en volgde de kweekschool te Haarlem. Als onderwijzeres kwam ze te werken in Scheveningen en Den Haag. Vanaf het begin van de jaren negentig was zij actief in sociaal-voelende bewegingen en speelde ze een rol in het Haagse vrouwenennetwerk. Ze woonde samen met haar 'hartsvriendin' Marie Jungius. Waarschijnlijk hebben ze elkaar leren kennen in Haarlem, waar ze beiden de kweekschool volgden. In Den Haag woonden zij op hetzelfde adres, eerst Atjehstraat, later aan de Kanaalweg.

Tot aan de vroege dood van Marie hebben ze gezamenlijk vele projecten opgezet. Het netwerk van vrouwen, waarin zij al snel een belangrijke rol speelden, bestond uit velen. Vrouwen uit de stedelijke elites vormden het organisatiecomité van de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*. In het bestuur en in de rubrieks- en congrescommissies waren 227 vrouwen actief. Het merendeel – 122 vrouwen – kwam uit de stedelijke gebieden van de provincie Zuid-Holland. Hoeveel daarvan weer uit de Haagse regio kwamen is niet bekend, maar gevoegd bij de talloze vrouwen die zich bezig hielden met de dagelijkse gang van zaken, kan er sprake zijn van een netwerk van 350 vrouwen uit de Haagse regio. Er is nog te weinig onderzoek gedaan naar de rol van (vrouwen)netwerken bij verschillende maatschappelijke initiatieven in het moderniseringsproces van de Nederlandse samenleving. Wat wel bekend is, wijst op het belang van het systeem van netwerken tegenover formele organisaties. Het gebrek aan onderzoek naar dergelijke netwerken kan te maken hebben met de overheersende en negatieve beoordeling van Jan Romein. Hij beschreef deze bewegingen en organisaties laattun-

Suze Groshans. Collectie IIAV, digitaal beeldarchief 038-099.

kend met de term 'kleine geloven'. Organisaties als de Kinderbond en het 'damescomité voor de afschaffing van nachtarbeit' lijken echter kristallisatiepunten van het vrouwenennetwerk van Haagse vrouwen, of in de termen van die tijd 'dames en mejuffrouwen'. Suze Groshans speelde in dat netwerk een belangrijke, maar vaak onderschatte rol als enthousiasmerend, organiserend en liefde uitstralend persoon.

De bakkersstaking van 1897

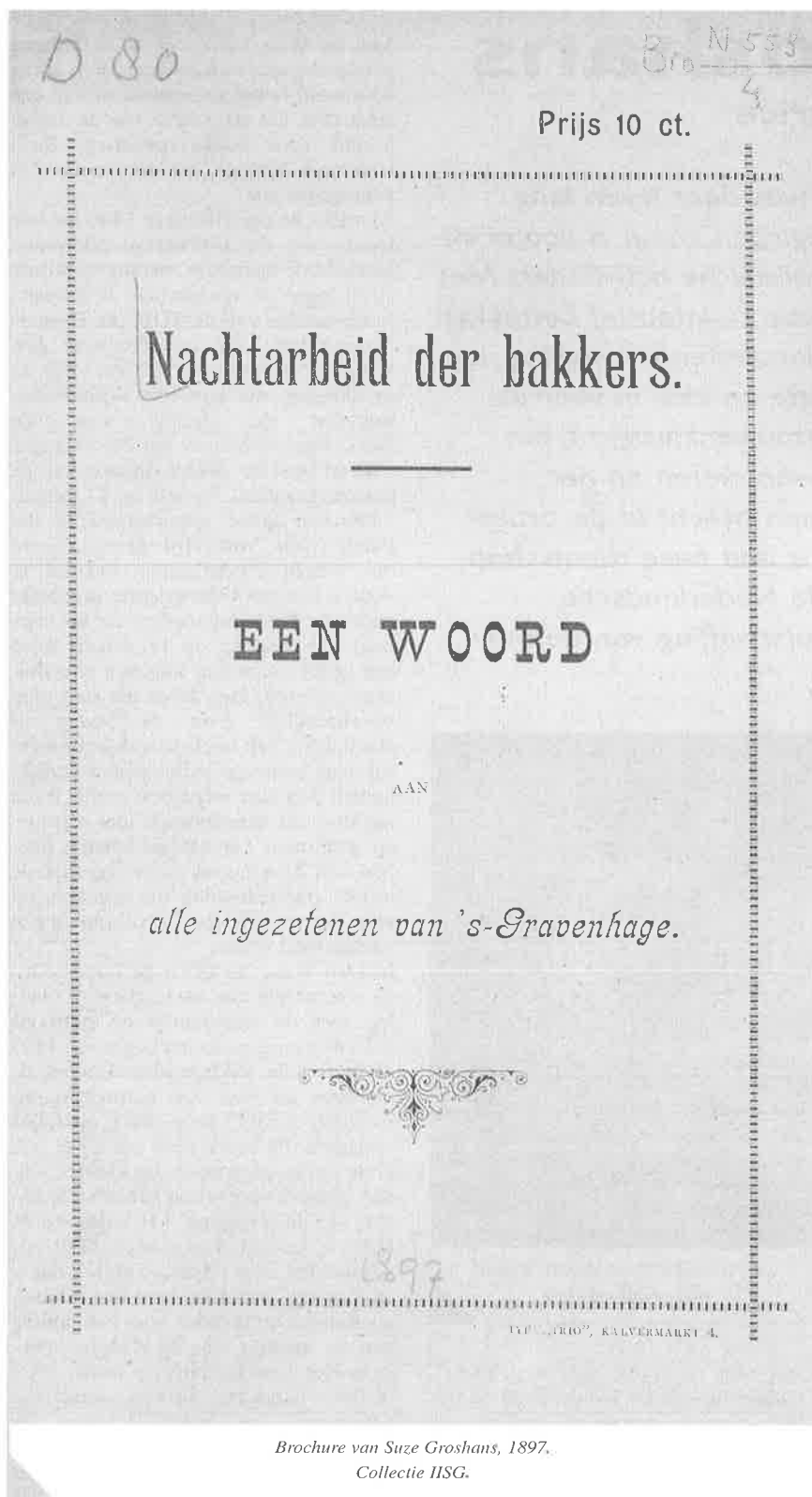
Nadat Domela Nieuwenhuis in juni 1893 – en met hem het partijcentrum van de SDB – naar Amsterdam vertrokken was, ontstond in Den Haag een vacuüm op het terrein van de vakbeweging en politieke organisaties. Sociaal-liberalen als A. Kerdijk sprongen daarop in. Een voorbeeld daarvan is het kandideren van arbeiders als Feitse

Mol en Wim Havers voor de Haagse gemeenteraadsverkiezingen. Een ander voorbeeld is het ondersteunen van een actie voor het afschaffen van de nachtarbeit voor bakkersgezellen. Suze Groshans speelde bij deze actie een belangrijke rol.

Al vanaf de oprichting in 1890 hebben leden van de Bakkersgezellenbond getracht de openbare mening voor hun strijd tegen de nachtarbeit te winnen. In de traditie van de SDB van Domela Nieuwenhuis, die een brochure *Een Vergeten Hoofdstuk* schreef bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina, lichtten de leden van de Bakkersgezellenbond het Nederlandse volk in over de slechte situatie van de bakkersgezellen. Zo was op 17 januari 1896 een grote manifestatie in het Paleis voor Volksvlijt georganiseerd om iedere Nederlander bekend te maken met het belangrijkste probleem onder de bakkersgezellen: de nachtarbeit. De meeting op 17 januari werd een groot succes; er kwamen tweeduizend mensen. Het debat die dag ging voornamelijk over de vraag of afschaffing van nachtarbeit wel mogelijk was vanwege technische moeilijkheden. Als slot werd een motie tegen nachtarbeit aangenomen met algemene stemmen. De vakbondsleden hebben aan dit congres waarschijnlijk de indruk overgehouden dat sprekers uit alle lagen van de bevolking tegen nachtarbeit waren.

In Den Haag poogden de bondsleden de afschaffing van nachtarbeit in overleg met de directeurs en patroons erdoor te krijgen. In het begin van 1897 nodigden de vakbondsbestuurders de patroons uit voor een bespreking. Er kwamen echter maar twee patroons opdagen, die beweerden dat zij er ook niets aan konden doen. De klanten wilden immers vers brood hebben. De leiders van de beweging, J.H. Adam en W. Havers, beiden voormalige SDB-ers, schakelden een 'damescomité' onder leiding van Suze Groshans in om handtekeningen op te halen voor een peiling van de mening van de Haagse inwoners. Het is onduidelijk op welke wijze de beide heren met Suze in contact zijn gekomen. De ledenlijst van de Nederlandse Kinderbond laat geen overlappende leden zien. Wellicht is Havers' netwerk met de liberalen van belang geweest. Ook is het mogelijk dat Havers en Adam Suze kenden van haar activiteiten voor de Kinderbond; immers kinderen van arbeiders waren hier lid van.

In nog geen drie maanden hebben de leden van het damescomité een onderzoek gedaan naar de mening van de Haagse bevolking over het warme broodje en de bakkersnachtarbeid. Suze Groshans was secretaris en organisator van dit comité. In de zomer van 1897 bleek een grote hoeveelheid handtekeningen verzameld te zijn. De resultaten waren positief voor de arbeiders. Het succes was dermate groot dat

Brochure van Suze Groshans, 1897.
Collectie IISG.

ook in Leeuwarden, Groningen, Amsterdam en Assen, in samenwerking met damescomité's, handtekeningen opgehaald werden. Het succes van de actie was een reden om de patroons uit te nodigen voor een tweede bijeenkomst op 3 oktober 1897. Daar kwam geen enkele baas opdagen. De aanwezigen vonden dat ze wel genoeg geduld hadden gehad met de patroons. Zij besloten dan maar zelf "zonder enige verbitterde stemming met blanco stembriefjes op een waardige wijze niet meer 's nachts te gaan

werken", zoals Suze Groshans kort daarna in haar brochure schreef. De vakbondsleden gaven de patroons en directeurs drie maanden de tijd. Het niet meer 's nacht werken ging in op 17 januari 1898, zodat de bazen tijdig maatregelen konden nemen om het werk anders te regelen en nieuwe machines aan te schaffen. Wim Havers, redacteur van het vakbondsblad, jubelde in het nummer van 17 oktober: "De heeren patroons hebben als den modernen Claudius Civilis de brug achter zich afgebroken en de gezellen

gedwongen evenals Prins Maurits bij Nieuwpoort, de schepen weg te zenden, die ons zouden kunnen terug voeren." De vaderlandse geschiedenis staat achter ons, moet Havers gedacht hebben. Immers, Claudius Civilis was door de Romeinen in de pan gehakt en Maurits won in 1600 de slag bij Nieuwpoort.

De jubelstemming veranderde binnen een maand in wanhoop. Eind november was de actie volledig mislukt, velen waren ontslagen en de bakkersgezellenvereniging was qua ledental ineengekrompen. Suze Groshans schreef de verontwaardiging van haar af in de brochure *Nachtarbeid van bakkers. Een woord aan alle ingezetenen van 's Gravenhage*. Een titel, die herinneringen oproept aan *Een woord over de voorgenomen Nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid* en *Een woord over het Nationale Bureau voor Vrouwenarbeid* van vriendin Marie Jungius.

In de vakbondsstrijd is overtuigen niet voldoende, bleek uit deze geschiedenis. Ondanks de samenwerking met de burgerij in de personen van Kerdijk en Groshans zijn de vakbondsleden er niet in geslaagd tot het gewenste resultaat te komen. De vakbondsleden dachten sterk te staan vanwege de hoge organisatiegraad in Den Haag, vanwege de samenwerking met mensen als Kerdijk en Groshans en vanwege het feit dat de Haagse burgers via de ingevulde vragenlijst van het damescomité zeer positief stonden tegenover de actie. De ondersteuning van Suze Groshans en de andere vrouwen van het comité heeft in dit geval niet tot een succes geleid.

Nederlandsche Kinderbond

"Ik zal mijn best doen, om goed en vriendelijk te zijn jegens alle levende schepselen en ik zal niets moedwillig bederven of vernielen", aldus de lijfspreuk van leden van de Nederlandsche Kinderbond. In het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw richtten C. van der Hucht en C.H. Wijthoff in Den Haag en Amsterdam afdelingen op. Ook Suzes vriendin Marie Jungius was actief in de Bond. Zij was persoonlijk secretaris van Van der Hucht. De afdeling Den Haag vormde tevens het hoofdbestuur. De Kinderbond was een navolging van Engelse en vooral Amerikaanse 'Bands of Mercy'. George Angell richtte in 1882 de eerste 'Band of Mercy' op. Tien jaar later was het aantal 'bands' gegroeid tot 9.000 met ruim 500.000 leden. De leden voerden "een kruistocht tegen wreedheid en baldadigheid jegens alle levende schepselen, in 't bijzonder de dieren, eene poging tot opheffing en verdeling van zijn volk en zijne gezindheden". Het is een citaat uit het eerste jaarverslag van de Kinderbond over het jaar 1892. Op 8 april 1892 was de eerste bijeenkomst in Den Haag met een opkomst

van tachtig kinderen. Een jaar later waren er twintig 'clubjes' met 280 kinderen, minder overigens dan in Amsterdam. Het woord 'clubjes' is van Suze Groshans zelf. Als schrijver van het jaarverslag gebruikte zij deze naam waarschijnlijk om aan te geven dat het groepen kinderen betrof. Een clubje bestond uit een groep van tien tot achttien kinderen. Onder leiding van een 'dame', die lid was van het comité van werkende leden van de Kinderbond, brachten de kinderen één tot twee uur per week door in een lokaal of bij een lid thuis. Ze zongen, ze lazen gezamenlijk of de 'dame' las voor. Maar er werd vooral gepraat over "het schoone in de natuur, het nut van dieren en planten en onze verhouding tot het geschapene". Deze idealistische houding tegenover de kinderen kwam in alles tot uiting. De jongste kinderen maakten voor de patiëntjes van het Kinderziekenhuis plakboeken en speelgoed van sigarenkistjes om de patiënten op te vrolijken.

Op 15 maart 1892 organiseerden de oudere, werkende leden van de Kinderbond een groot feest, waar veel gezongen en gesproken werd. De dames hadden voor een goochelaar gezorgd. De ouders van de kinderen waren zeer dankbaar, "waarvan enkelen ons op hun eenvoudige manier verklaarden, dat de Bond o zoo'n goed ding voor de kinderen was". Twee jaar later was het aantal leden gegroeid tot 380. Het vinden van een lokaal was een moeilijke zaak. Eerst was er een kamertje aan de Frederikstraat, later in twee ruime vertrekken in de Tollensstraat "ten huize van juffrouw van Battum, die ze keurig en gezellig in orde houdt". Suze was in 1895 niet meer de eerste maar de tweede secretaris geworden. Haar taak werd overgenomen door Cecile Goekoop-de Jong van Beek en Donk.

Dat het werk van de Kinderbond een heel georganiseerd was, kunnen we ons wel voorstellen. Een tipje van de sluier van het harde werken van de bestuursleden blijkt uit de notulen van de afdeling Den Haag. Suze was eind april 1899 naar Arnhem geweest om een aantal huishoudelijke bezwaren weg te nemen. Dat gelukte en de afdeling Arnhem functioneerde weer goed. Op de bestuursvergadering van 5 mei, waar Suze verslag deed van haar bezoek aan Arnhem, besloot het bestuur 'meijuffrouw Jungius' te vragen een openbare vergadering te houden. Marie was een tijd persoonlijk secreta-

Suze Groshans.
Collectie IISG.

den de overtuiging dat een vrouw even geschikt kon zijn als een man, ja zelfs geschikter omdat zij boven verdienking staat. Mevr. v.d. Blocquerie en mej. Brandt vonden dat een man zulke jongelui veel beter kan wijzen op de gevaren en verleidingen aan welke zij bloot staan." Ten slotte besloot het bestuur dat juffrouw Ortt de jongens moest leiden, mede door het gebrek aan 'heeren'. Wat hier in omslachtige bewoordingen werd opgeschreven door de notuliste was het gevaar voor 'herenliefde' en prostitutie. De activiteiten van de Kinderbond, gericht op het "bijbrengen van liefde, rechtvaardigheid en eerbied voor al wat leeft", maar ook het wijzen op de gevaren van het moderne leven, paste in het optimistische streven naar een open en rechtvaardige maatschappij

van vele organisaties en bewegingen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Op zich niet zo afwijkend van het streven van bijvoorbeeld de Reveilbeweging, de vakbeweging, het Toynbeewerk en van politieke groeperingen als de sociaaldemocraten en de links-liberalen. Bijzonder is wel dat een groep vrouwen in één stad, Den Haag, in korte tijd zoveel tot stand heeft gebracht.

ris van mevrouw Van der Hucht, medeoprichtster van de Kinderbond. Het leiden van een clubje vergde uiteraard veel tijd, zodat steeds naar geschikte leiders gezocht werd. Zo was een groepje van zes jongens van zeventien en achttien jaar zonder leidster. Enkele bestuursleden opperden dat een man deze groep het beste kon leiden. En dan vervolgt het verslag: "Mevrouw van der Hucht en Mej. Groshans deel-

Marten Buschman werkt bij de gemeente Den Haag op het terrein van Europese betrekkingen en ICT-projecten. Hij is tevens redacteur van Onvoltooid Verleden. Kwartaalschrift voor sociale bewegingen.

Literatuur

1894-1944. *Leven en laten leven*. Uitgave van de Nederlandse Vegetariërsbond. Z.p., 1946.

Archief van de afdeling den Haag van de Nederlandsche Kinderbond. Haags Gemeentearchief.

M. Buschman, 'Een reizende bakker te Den Haag. Te Boekhorsts rol in de vakbeweging', in: *Onvoltooid Verleden. Kwartaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen*. nr. 12, juni 2001, pp. 13-29.

In memoriam Suze Groshans. 1 november 1944. Speciaal nummer van Correspondentieblad Nederlandschen Kinderbond, jrg. 42, nr. 1, oktober 1945.

M. Grever en B. Waaldijk, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898*. Amsterdam, 1998.

S. Groshans, *Nachtarbeid der bakkers. Een woord aan alle ingezetenen van 's Gravenhage*. Scheveningen, 1897.

F. de Haan en A. Mevis, 'Marie Jungius', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* deel 6. Amsterdam, 1998, pp. 107-110.

A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond. Vegetarisme en vegetariërs in Nederland 1894-1990*. Amsterdam, 1992.

H.S. Salt, *De rechten der dieren*. Vert. Suze Groshans. Z.p., 1897.

Geen tweede boer

Op 28 mei 2002 promoveerde Margreet van der Burg aan de Wageningen Universiteit op het proefschrift **'Geen tweede boer'. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen, 1863-1968**. Onderwerp van onderzoek is het onderwijs aan boerinnen, hun dochters en andere plattelandsvrouwen. Omdat het specifiek landbouwvakonderwijs voor deze groep vrouwen weinig voorstelde, handelt het boek in hoofdzaak over het landbouwhuishoudonderwijs.

'Geen tweede boer' wordt door de auteur met nadruk gepresenteerd als een gender-studie. Zij stelt hierin de landbouwmodernisering, niet zozeer gezien als een proces van technische maar vooral van sociaal-politieke en -culturele ontwikkelingen, centraal en gebruikt het onderwijs aan vrouwen als casus. Verder zet zij zich expliciet af tegen het 'vergeten', ofwel 'onzichtbaar' zijn van vrouwen in de landbouwgeschiedenis. De vrouwengeschiedenis wordt 'urbicentrisme' verweten. Naar beide zijden wil Van der Burg aantonen hoe het volgens haar wel moet. Met een rijkelijke gebruikmaking van de internationale literatuur gaat zij uitvoerig in op genderaspecten van agrarische geschiedenis en met name van de landbouwmodernisering zoals de seksesegregatie, de dichotomie bedrijf - huishouden, de vrouwenemancipatie en de feminisering. Op een ietwat schoolse wijze wordt herhaaldelijk aangegeven wat dit voor de richting van het verdere onderzoek betekent.

De kern van het boek bestaat uit hoofdstukken die de ontwikkeling van het onderwijs aan boerinnen, hun dochters en later ook plattelandsvrouwen in beeld brengen. Het gaat Van der Burg vooral om vragen en discussies betreffende wat, waarom en van wie er iets gebeuren moest. Hierbij wordt aan de rol van de betrokken vrouwen speciale aandacht besteed: welke plaats werd aan diverse groepen toebedacht bij de modernisering, welke zeggenschap hadden deze daarin en hoe dachten de aangesproken vrouwen er zelf over? De schrijfster constateert dat zuiver vakonderwijs voor vrouwen niet tot ontwikkeling kwam, omdat in de enige sector met traditioneel vrouwelijk leiderschap, te weten de zuivelverwerking, de fabriek het werk van de boerinnen grotendeels overnam. De betreffende fabrieken bleken in Nederland het domein van de man. Vanaf 1909 ontwikkelde zich het landbouwhuishoudonderwijs. Van het begin af aan en vrijwel voor een ieder stond vast, dat boerinnen en hun dochters niet al te zeer op het vakgebied, landbouw, geschoold moesten worden, ze moesten 'geen tweede boer' worden. Hoeveel onderwijs er wel in landbouwvakken als veeteelt, tuinbouw, scheikunde, natuurkunde en boekhouden, gegeven moest worden, eventueel gedifferentieerd naar regio en sociale klasse, stond voortdurend ter discussie. Hierachter lagen uiteenlopende opvattingen over de plaats van de vrouw in bedrijf, huishouden en maatschappij en haar rol in de modernisering. Want over één ding was iedereen het eens: de bestaande toestand was hoe dan ook achterhaald.

Al hebben vrouwen bij de modernisering binnen het boerenbedrijf veel terrein verloren, wat breder ofwel meer maatschappelijk gezien, ziet het beeld er anders uit. Afgezien nog van wat de geschoolde vrouw binnen het huishouden betekende, ging er van de sector landbouwhuishoudonderwijs

een grote invloed uit, bijvoorbeeld via leraressen, boerinnenbonden en verenigingen van oud-leerlingen, op de ontwikkelingen op het platteland. Het betreft hier zaken als de stichting van consultatiebureaus, vormingswerk, de aanwezigheid van maatschappelijk werk en zelfs de aanleg van wegen. Van der Burg belooft in de inleiding de lezer veel en stelt deze meer dan tevreden. Bovenal stelt zij juist die vragen, die ons inzicht verschaffen in de strijd van vrouwen voor een beter leven. Dit neemt niet weg, dat er enige kritiek mogelijk is. Dat we hier allerminst met een genderstudie te maken hebben, maar met een vrouwenstudie, acht ik op zich volstrekt onbelangrijk. Het kan als een kwestie van semantiek worden afgedaan. Het weglaten van het landbouwonderwijs, waar in de praktijk in de door haar onderzochte periode vrijwel uitsluitend mannen aan deelnamen, is daarentegen hinderlijk voor de gemiddelde lezer en nadelig voor de studie zelf. De schrijfster meent te kunnen volstaan met de aanbeveling van een vergelijkend onderzoek voor wat betreft de mannelijke boerenstand. De afwezigheid in deze studie van een kort overzicht van de ontwikkelingen op het terrein van het landbouwonderwijs, mogelijk op basis van de bestaande literatuur, leidt tot gebrek aan vergelijking en daarmee aan historische oordeelsvorming. Tussen de regels door blijkt bijvoorbeeld achterstand van het onderwijs aan vrouwen. Maar hoe groot was deze, op welke terreinen en waarom?

De onderzochte periode wordt begrensd door de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs in 1863 en de Mammoetwet van 1968, waarmee aan het landbouwhuishoudonderwijs als aparte tak van onderwijs een einde kwam. De oorsprong en opbloei van de vrouwenorganisatie ten plattelande vond volgens de verklarende uiteenzetting van Van der Burg plaats in de periode 1913-1919. Het landbouwhuishoudonderwijs begon toen al tot wasdom te komen. Dit is een periode van hoge landbouwprijzen enerzijds, maar ook van oorlog en mobilisatie anderzijds. De situering in de tijd vind ik zo intrigerend, dat ik een beschouwing juist op deze punten node mis.

Gerard Trienekens is werkzaam bij de afdeling sociaal-economische geschiedenis van het instituut Geschiedenis, Universiteit Utrecht.

Margreet van der Burg, **'Geen tweede boer'. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968**. Verloren, 2002, 465 blz. ISBN 90 6550 693 4, € 42,00.

Katholieke vrouwelijke religieuzen

*Sinds een jaar of tien bestaat er een explosieve historische productie op het gebied van de geschiedenis van katholieke vrouwelijke religieuzen, niet alleen in Nederland, maar ook in andere Westerse landen zoals België en Frankrijk. In Nederland wordt voor een niet onbelangrijk deel van deze productie getekend door de Stichting Echo, die zich tot doel heeft gesteld historisch onderzoek op het gebied van religie en sekse te verrichten. Het boek **Een missie in de marge** is hiervan een onderdeel. Het is een gedegen studie naar de geschiedenis van een middelgrote congregatie van vrouwelijke religieuzen die met name in het zuiden van Nederland werkzaam was.*

Op een vlot geschreven manier voert het boek ons langs de Franse oorsprong van de "Dochters", zoals ze doorgaans in de boek worden genoemd, de spirituele bronnen en opdracht die de zusters zichzelf stelden, de werkerterreinen van de congregatie in Nederland en ten slotte de ontwikkeling van de congregatie in het voormalige missiegebied Indonesië. Het boek past in de geschiedschrijving over vrouwenculturen, hoewel de auteurs daar niet expliciet aan refereren. Zij beschrijven onder meer aan de hand van vele interviews het fascinerende gegeven dat een groep vrouwen zich binnen het kader van de katholieke kerk aaneensluit, bepaalde regels afsprekt en daar dan de rest van haar leven naar wil leven. Niet om er in dit aardse bestaan zelf beter van te worden (wel in het hiernamaals!), maar om zich in te zetten voor het heil van de medemens. Deze medemens zochten zij in de geografische en sociale marge van de katholieke gemeenschap, wat de titel van het boek verklaart. In Nederland werkten de Dochters bijvoorbeeld in de opvang van kinderen van ongehuwde moeders en NSB'ers en in de missie begonnen zij in de jaren twintig in het toen nog in westerse ogen oninteressante Nieuw-Guinea. Voor de recente aandacht voor de geschiedenis van vrouwelijke religieuzen zijn twee hoofdmotieven aan te wijzen. Het eerste motief is terug te voeren tot de opdrachtgeefsters van de studies – de orden en congregaties zelf – en is vrij pragmatisch: veel orden en congregaties staan op het punt in Nederland uit te sterven. De overgebleven zusters willen de historische balans opmaken van honderd of soms zelfs tweehonderd jaar van werkzaamheid en inzet in de Nederlandse samenleving. Bovendien kennen veel orden en congregaties in andere plaatsen van de wereld wel een voortzetting. Voor deze jonge provincies, zoals de min of meer zelfstandige afdelingen van internationale congregaties doorgaans worden genoemd, kan een goed historisch onderzoek naar hun roots zeer welkom zijn. De Dochters hebben met *Een missie*

in de marge een waardevolle studie in handen waarin kritische noten niet zijn gemedend. Toch ontkomt de lezer niet altijd aan de indruk dat de opdrachtgeefster over de schouder meekijkt, bijvoorbeeld wanneer met een zekere verontwaardiging een journalist wordt neergezet die een vakantiekolonie van de Dochters typeert als een straffkolonie met onprofessionele en hardvochtige nonnen. In de jaren zeventig en tachtig, de jaren van de professionalisering van veel voormalig caritatief werk, circuleerden dergelijke verhalen over religieuzen evenwel volop. Het zou de moeite waard zijn dieper in te gaan op de achtergronden van deze beeldvorming.

Een tweede reden voor de grote aandacht voor vrouwelijke religieuzen, die met name in de inleiding van dit boek duidelijk naar voren komt, is een feministische inhaalslag. De auteurs vinden er geen doekjes om dat zij vinden dat de vrouwelijke religieuzen stiefmoederlijk zijn behandeld door (kerk)historici, die geheel gefocust waren (en soms nog zijn) op de klerikale katholieke kerk. De activiteiten, invalshoeken, drijfveren en de bijdragen van de religieuzen aan het Nederlandse missiewerk zijn onderbelicht gebleven en Eijt en Hautvast roepen op tot een correctie van het bestaande historische beeld. Daarbij zoeken zij een balans tussen de verschillende factoren die het werk van de Dochters bepaalden: de wensen, intenties en mogelijkheden van de vrouwelijke religieuzen zelf, de kerkpolitieke en politieke factoren en de invloed van hun mannelijke evenknie, de Missionarissen van het H. Hart van Jezus. De in de inleiding gehanteerde strijdvaardige toon irriteert soms. De lezer vraagt zich af wie er (nu nog) van overtuigd moet worden dat de rol van vrouwelijke religieuzen niet onbelangrijker was dan die van mannelijke priesters en dat ook zij een substantiële bijdrage hebben geleverd aan het missiewerk. De toon

wordt af en toe ook tendentieus: om de onderbelichting en onderwaardering van het aandeel van de zusters in het missiewerk te onderstrepen wordt op pagina 13 gesteld dat "het aantal zusters in de missie het aantal priester-religieuzen altijd ver heeft overtroffen." Deze stelling behoeft echter enige nuancering, omdat dat voor de uitgezonden Nederlandse missionarissen alleen geldt voor het Interbellum (in 1927: 1410 vrouwelijke religieuzen en 1150 priesters) en voor de situatie in de koloniën. In de andere gebieden en na de Tweede Wereldoorlog werden er vanuit Nederland doorgaans aanzienlijk meer priester-missionarissen dan zuster-missionarissen uitgezonden. In 1963, het topjaar van het aantal Nederlandse missionarissen, waren er 4397 priesters tegenover 2888 vrouwelijke religieuzen werkzaam in de missiegebieden

('Nederlandse bijdrage aan missiepersoneel', in: *Het Missiewerk* 29 (1950), p. 178; 'Honderd jaar kromstaf en de toename van het missiepersoneel', in: *Missie-actie*, 5-10 (1950-55), p. 306 en pp. 462-475; *Statistische gegevens betreffende Nederlandse missionarissen per 1 januari 1972*. Den Haag, 1972.) Uiteraard maken deze getallen het werk van de vrouwelijke religieuzen in de missiegebieden niet minder belangrijk, maar door suggestieve uitspraken lopen de auteurs wel het risico dat hun onderzoek minder serieus wordt genomen dan het verdient.

Vefie Poels werkt bij het Katholiek Documentatiecentrum van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Ze doet onderzoek op het gebied van missiegeschiedenis.

José Eijt en Suzanne Hautvast, *Een missie in de marge. Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart in Nederland en Indonesië 1911-2000*, Verloren, 2002, 340 blz. ISBN 90 6550 690 x. € 25,00.

Getuigenseminars

*Sinds september 2002 werkt Mariken Schuur als Assistent in Opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen aan het onderzoek **Man Vrouw Politiek. Visies op de parlementaire cultuur sinds 1968.** In dit promotie-onderzoek spelen getuigenseminars, een nieuwe vorm van **oral history** in Nederland, een belangrijke rol. Een getuigenseminar is een collectief interview over een belangrijke historische gebeurtenis of ontwikkeling. Deze nieuwe methode wordt in Nederland ontwikkeld door het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis. Na een gehonoreerde subsidie-aanvraag bij de Emancipatiecommissie van de RUG voor de organisatie van een getuigenseminar rond de oprichting van het Drents Vrouwenburo in 1981 ging het NCCG-project 'Ongehoorde Geschiedenis' voorjaar 2002 van start.*

Mariken Schuur.

Getuigenseminars zijn een door het Institute of Contemporary British History (ICBH) ontwikkelde vorm van *oral history*, gericht op verdieping van de kennis omtrent een historische gebeurtenis of ontwikkeling in een collectief interview met de hoofdrolspelers. Doel van getuigenseminars is het verzamelen, archiveren en, indien wenselijk, publiceren van ervaringen en visies van mensen die getuige zijn geweest van belangrijke momenten uit de geschiedenis. Onder leiding van een ter zake kundige voorzitter spreken zij over de gebeurtenissen en ontwikkelingen waarin ze een rol hebben gespeeld. Getuigenseminars zijn in eerste aanleg besloten om de uitwisseling van herinneringen en meningen zo vrij mogelijk te laten gebeuren en een zo groot mogelijk reudent uit de herinnering van de deelnemers te halen. De vorming van een archiefbestand met materiaal dat voor uiteenlopend historisch onderzoek bruikbaar is, staat voorop. Het vernieuwende aspect van deze onderzoeksmethode in vergelijking met klassieke vormen van *oral history* is dat getuigenseminars zich richten op mondelinge geschiedschrijving van elites. Klassieke mondelinge geschiedschrijving is gericht op lagere sociale klassen en achtergestelde groepen in de samenleving en heeft een sterk emancipatorisch karakter. Deze vormen van *oral history* passen daarmee met name in de sociale geschiedschrijving. Getuigenseminars richten zich op besluitvormingsprocessen en crisismenagement. Het doel van een getuigenseminar is een historische reconstructie

met de toenmalige hoofdrolspelers en heeft geen sociale of emancipatoire functie. Persoonlijke visies van bestuurlijke en politieke elites op belangrijke historische gebeurtenissen en ontwikkelingen zijn zelden geboekstaafd en dit hiaat kan door deze onderzoeksmethode worden gevuld. Het ICBH heeft bijvoorbeeld een getuigenseminar georganiseerd rond de Britse abortuswet van 1967. De getuigen voor dit seminar waren hoofdzakelijk politici en personen met belangrijke bestuursfuncties. In de klassieke mondelinge geschiedschrijving werden voor een dergelijk onderwerp direct betrokkenen, zoals vrouwen die een abortus hebben laten plegen, benaderd, omdat deze vrouwen 'onzichtbaar' bleven rond deze politieke kwestie. Voor dit getuigenseminar benaderde het ICBH juist hooggeplaatste figuren, die een belangrijke rol bij de totstandkoming van deze wet hebben gespeeld, om hun visies te boekstaven en het besluitvormingsproces achter de wet bloot te leggen.

Op 20 juni 2002 vond in het kader van het NCCG-project 'Ongehoorde Geschiedenis' het eerste getuigenseminar in Nederland plaats. Het betrof een seminar rond de oprichting van het Drents Vrouwenburo in 1981 en poogde inzicht te verschaffen in de institutionalisering van de vrouwenemancipatie. In 1977 werd Jeltien Kraaijeveld-Wouters aangesteld als eerste staatssecretaris van emancipatiezaken. Haar beleid omvatte onder meer de instelling van provinciale vrouwenemancipatiebureaus. Drenthe was de

eerste provincie waar een dergelijk bureau werd opgericht. Bij het getuigenseminar werden Drentse initiatiefneemsters, landelijke en provinciale ambtenaren en de eerste werknemers van het Drents Vrouwenburo betrokken. Na uitgebreid archiefonderzoek en voorbereidende interviews met betrokkenen werden uiteindelijk negen personen voor het getuigenseminar uitgenodigd. Er was bewust voor gekozen personen van de Rijksoverheid, de provinciale overheid en van het Drents Vrouwenburo zelf bij het seminar te betrekken om inzicht te kunnen krijgen in de wisselwerking en samenwerking tussen deze drie lagen. Aangezien de oprichting van het Drents Vrouwenburo een initiatief was van vrouwelijke leden van de Provinciale Staten van Drenthe waren bovendien betrokkenen van alle politieke partijen uitgenodigd om zoveel mogelijk visies aan bod te laten komen.

De beoogde wisselwerking tussen Rijksoverheid, provincie Drenthe en de initiatiefneemsters van het Drents Vrouwenburo kwam goed naar voren. De betrokkenen waren niet geremd hun eigen visies naar voren te brengen, wat een open discussie bevorderde. Het was bovendien interessant om te zien hoe de betrokkenen aan de seminartafel weer volledig in hun oude rol vielen. Hierdoor werd een goed beeld verkregen van de toenmalige verhoudingen en de onderlinge sfeer. Tijdens het seminar werd bovendien al snel duidelijk dat ten aanzien van institutionalisering grote tegenstellingen bestonden tussen de verschillende vrouwenorga-

nisaties in Drenthe. Bijeenkomsten rond de oprichting van het Drents Vrouwenburo ontvaardden in een soort 'Poolse landdagen', waarbij de traditionele en de progressieve vrouwenorganisaties elkaar in de haren vlogen over wat emancipatie inhield en hoe emancipatie in de praktijk bevorderd moest worden. Dit getuigenseminar heeft, doordat de tegenstellingen tussen de verschillende vrouwenorganisaties zo prominent naar voren kwamen, grote helderheid verschaft in de verschillende visies die binnen de vrouwenbeweging in Nederland ten tijde van de tweede feministische golf ten aanzien van institutionalisering bestonden. In de individuele interviews voortgaand aan het seminar werden deze verschillen wel aangestipt, maar gedurende het getuigenseminar werden tegenstellingen helderder en explicieter onder woorden gebracht, doordat de getuigen de mogelijkheid hadden er met elkaar over te praten.

Net als met andere vormen van *oral history* heeft deze methode ook beperkingen. De beperkingen van het geheugen spelen uiteraard in een getuigenseminar een rol. Ook al vindt er een zekere wederzijdse controle plaats doordat er verschillende getuigen aanwezig zijn, dan nog zal het soms moeilijk zijn geaccepteerde waarheden te doorbreken. Waarheidsvinding en persoonlijke beleving zijn moeilijk te scheiden en liggen bovendien niet zelden in elkaars verlengde. De emotionele betrokkenheid bij de kwestie die in het seminar besproken wordt, zal voor iedere deelnemer meewegen in de antwoorden en reacties. Het is de taak van de gespreksleider deze emoties niet te hoog te laten oplopen. Het is uiteindelijk aan de gebruiker van de geluidsbron te bepalen welk gewicht aan de informatie wordt toegekend en om ervaring en visie van elkaar te onderscheiden.

Man Vrouw Politiek

Mijn promotieproject behelst een onderzoek naar visies op de parlementaire politiek tijdens en na de tweede feministische golf. Visies van vrouwelijke politici op het eigen functioneren, het ontwikkelen en uitbouwen van een eigen politieke stijl en invloed van vrouwen op parlementaire politiek staan daarbij centraal. Deze veranderende visies van vrouwen op de parlementaire politiek stonden niet op zichzelf, maar hadden hun weerslag op het functioneren van het parlement in het algemeen, zoals ook de bestaande parlementaire cultuur het denken van vrouwen beïnvloedde. Feministische politici ontwikkelden in de loop van de jaren zeventig en de vroege jaren tachtig een eigen visie op hun politiek functioneren en droegen de gedachte uit dat vrouwen de parlementaire cultuur ten goede zouden kunnen veranderen. Tegelijkertijd echter traden vrouwelijke politici naar voren die minder

affiniteit met het feminisme hadden, maar ook zij dienden zich nolens volens te buigen over de relatie tussen sekse en politiek. In de loop van de jaren tachtig werd de gedachte van een seksegebonden politiek losgelaten, om plaats te maken voor een meer pragmatische houding.

De methode van getuigenseminars leent zich uitstekend voor dit onderzoek. In de eerste plaats staan in het onderzoek visies op de parlementaire cultuur centraal. Parlementaire cultuur is een moeilijk te vatten begrip. Cultuur bestaat immers voor een groot deel uit complexe gedachten en gedragingen van mensen. Het is niet eenvoudig om uit klassiek bronnenmateriaal dergelijke aspecten van cultuur te destilleren en te analyseren, omdat gedachten en attitudes hierin veelal onzichtbaar blijven. Getuigenseminars bieden de mogelijkheid om juist deze aspecten van de parlementaire cultuur zichtbaar te maken door vrouwelijke politici er met elkaar over te laten praten. Hoe denken vrouwelijke politici over parlementaire cultuur? Wat houdt het begrip 'parlementaire cultuur' voor hen in? Een vrije discussie over dit soort onderwerpen binnen de setting van een getuigenseminar kan helpen

deze vragen te beantwoorden.

Daarnaast is parlementaire cultuur uiteraard geen vaststaand, onveranderlijk ding. Parlementaire cultuur is juist een dynamisch geheel.

Getuigenseminars kunnen deze dynamiek zichtbaar maken.

Een tweede centrale punt in het onderzoek vormen de visies van vrouwelijke parlementariërs op de tweede feministische golf en de wijze waarop dit het denken over hun politiek functioneren heeft beïnvloed. Daarbij maak ik een onderscheid tussen visies van feministische en niet-feministische politici. Een onderzoek naar de wijze waarop een bepaald verschijnsel het gedrag en de keuzes van mensen beïnvloedt, is complex. De mogelijkheid van interactie en reflectie die een getuigenseminar biedt, kunnen in moeilijke onderwerpen als dit helderheid verschaffen. Onderzoek naar mannelijkheid en vrouwelijkheid in de politiek en visies van vrouwen en mannen hierop is niet nieuw, maar de dynamiek, interactie en mogelijkheden tot open discussie en reflectie die getuigenseminars bieden kunnen bijdragen aan geheel nieuwe inzichten op dit nog steeds actuele thema.

Getuigenseminar over de oprichting van het Drents Vrouwenburo, juni 2002.

Meer informatie

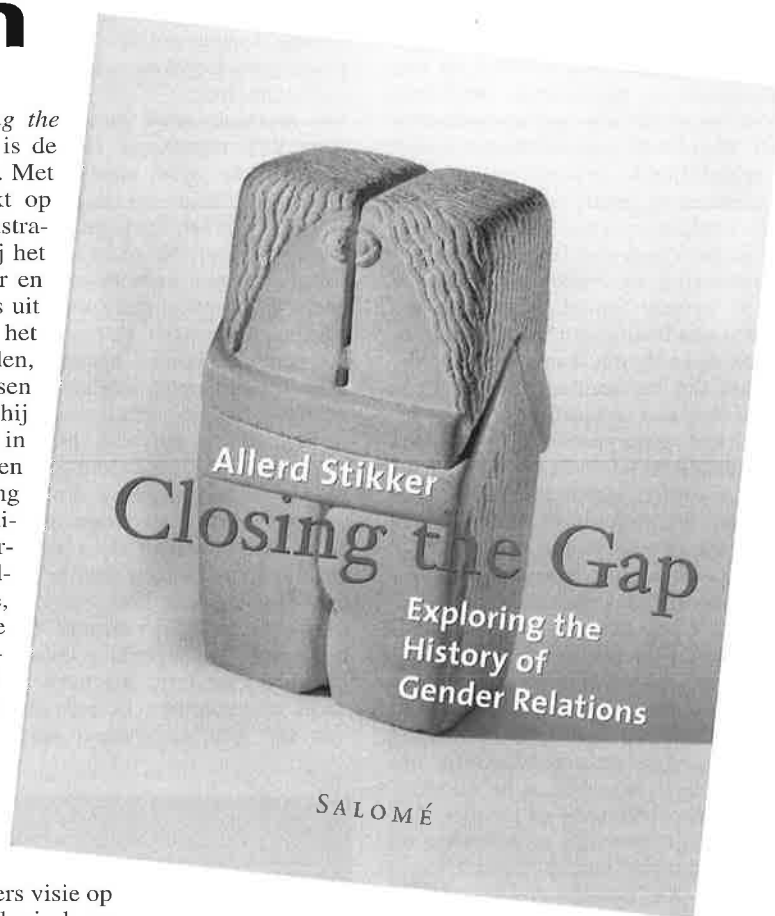
Zie voor meer informatie over getuigenseminars de website van het ICBH: <http://www.ihinfo.ac.uk/icbh/welcome.html>. Op deze website is algemene informatie over getuigenseminars te vinden. Ook kunnen volledige transcripties van getuigenseminars bekeken en gedownload worden. Voor meer informatie over het NCCG-project 'Ongehoorde Geschiedenis' kunt u contact opnemen met: Mariken Schuur, m.l.schuur@let.rug.nl

Machtsrelaties tussen de seksen

Wat meteen opvalt aan Allerd Stikkers *Closing the gap, exploring the history of gender relations* is de prachtige manier waarop het boek is uitgegeven. Met zijn afwijkend formaat, bijna vierkant, gedrukt op zacht getint glanspapier en vol veelkleurige illustraties is het een luxe-editie zoals je zelden ziet bij het historische boek. Stikker, scheikundig ingenieur en theoloog, schrijft geschiedenis als een historicus uit de oudheid of de middeleeuwen; hij begint bij het ontstaan van de wereld en hij eindigt in het heden, ondertussen de machtsrelaties tussen de seksen door de eeuwen heen tracerend. Daarbij ruimt hij een grote plaats in voor het religieuze denken dat in zijn visie mede debet is aan de ongelijkheid tussen man en vrouw, maar ook aanzetten tot verandering biedt. Zijn project is even sympathiek als ambitieus. In zijn inleiding stelt Stikker dat de onder-schikking van vrouwen door mannen in de oudheid gepaard ging met de exploitatie van de aarde, die slechts werd gelimiteerd door gebrekkige technische mogelijkheden. Feminisme en ecologie zijn in Stikkers denken onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een gelijkwaardige positie van vrouwen en mannen zal volgens hem leiden tot een mentaliteitswijziging die een bewuste, op duurzaamheid gerichte, omgang met het milieu mogelijk maakt. Als een moderne Fourier voorspelt Stikker dat dit tijdperk van harmonie rond het jaar 2050 zal aanbreken.

Deze utopische benadering vertaalt zich in Stikkers visie op het verleden. *Closing the gap* is vanuit een teleologisch perspectief geschreven. De ontwikkeling van het patriarchale systeem in het Neolithicum was een menselijke fout van de eerste orde, waarna het eigenlijk nooit meer goed is gekomen tot de tweede feministische golf in de jaren zestig van de vorige eeuw. Niet dat er geen mogelijkheden zijn geweest om de fout te herstellen – Stikker noemt er verscheidene, waaronder de opkomst van het christendom, de renaissance en de Franse revolutie – maar ze liepen op niets uit door de taaiheid van tradities en de kracht van de oppositie. Zelfs de eerste feministische golf veranderde volgens Stikker weinig in de manier van leven van vrouwen, omdat ze zich eenzijdig richtte op het verwerven van politieke rechten. Verandering kwam uiteindelijk door het toetreden van vrouwen tot de arbeidsmarkt. Ondanks tegenwerking en stereotypering konden vrouwen zich sindsdien ontplooiën en het vrouwelijk element inbrengen in de wereld die er toe doet: het bestuur van grote bedrijven en landen.

Het schrijven van een wereldgeschiedenis van gender – want hoewel de nadruk ligt op de westerse geschiedenis maakt Stikker uitstapjes naar India en China – dwingt bewondering af, zeker als je bedenkt dat de auteur geen historicus is. Stikker doet dingen die een vakhistoricus nooit zou doen: hij onderbreekt zijn betoog met persoonlijke herinneringen en ontboezemingen, hij geeft meer aandacht aan mythologie dan aan materiële cultuur, en hij verlucht zijn werk met afbeeldingen die niet direct als bron dienen, de schoonheidsbeleving is hem genoeg. Geschiedschrijving is voor hem een middel om een ideaal te verwezenlijken. Voor de historicus is het een doel op zich. Historici stellen geen maatschappijvisie centraal, maar hun bronnen. Draagt dit andersoortige boek iets nieuws bij aan de geschiedschrijving over gender? Nee, dat doet het niet. Door de canon van de westerse geschiedenis te volgen komt Stikker als vanzelf tot een overzicht van gemiste kansen; het patriarchaat vestigde zich immers in de oudheid en is tot op heden niet verdwenen. Wat Stikker doet is de theorie van Friedrich Engels over de vestiging van het

patriarchaat vijfduizend jaar naar voren halen, maar anders dan de medewerker van Marx baseert hij zijn theorie niet op de economische onderbouw, maar op een mythisch religieuze bovenbouw. Renaissance en revoluties worden zo gereduceerd tot rimpelingen die de stabiele onderstroom niet raken. Had hij zich minder op algemeenheden gericht en meer historisch werk gelezen waarin concrete vrouwen en mannen voorkomen, dan had hij gemerkt dat de geschiedenis van de relaties tussen de seksen oneindig gevarieerd is, zowel op individueel als op maatschappelijk niveau. 'Het patriarchaat' is een reïficatie die in al zijn simplisme weinig recht doet aan de historische werkelijkheid. Hier wrekt zich een tekort aan kennis van de kant van Stikker, terwijl die kennis meer en meer beschikbaar is. De enorme productie van twintig jaar vrouwengeschiedschrijving ontbreekt voor het leeuwendeel op zijn literatuurlijst.

Stikker is de laatste der Mohikanen. Want wie denkt nog dat de geschiedenis van de relaties tussen vrouwen en mannen geschreven kan worden zonder vrouwen aan het woord te laten? Dan blijkt behalve de ondergeschikte positie van vrouwen ook de idee van gelijkwaardigheid tussen de seksen ver terug te gaan. Al in de eerste eeuw voor Christus schreef de Romeinse dichteres Sulpicia over haar nieuwe geliefde: "Wij vonden elkaar, een waardige man voor een waardige vrouw."

Mieke de Vos studeerde Geschiedenis en Klassieke Talen, vertaalt Griekse en Latijnse poëzie en is redacteur van Historica.

Allerd Stikker, *Closing the gap, exploring the history of gender relations*. Amsterdam University Press, 2002, 286 blz. ISBN 90 5356 574 4, € 29,00.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literaturopgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elisbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet*. Henriette Roland Holst 1869-1952. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties (minimaal 300 dpi) bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand

- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en"), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens ('en') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt digitaal naar het redactieadres gestuurd. Vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

februarinummer: 1 oktober
juninummer: 1 februari
oktobernummer: 1 mei

Internationaal

CONGRESSEN

Women's writing

In juli zal de Chawton Library worden geopend, gevestigd in het huis dat eens het bezit van Jane Austen was. De bibliotheekcollectie bevat een fors aantal boeken en manuscripten van vrouwen, gepubliceerd tussen 1600 en 1830. Het Centre for the Study of Early English Women's Writing van de University of Southampton zal de opening van de bibliotheek omlijsten met een congres over Women's writing van 15-17 juli. Isobel Grundy en Claudio Johnson zullen lezingen houden, geïnteresseerden kunnen verder deelnemen aan workshops op het gebied van biografie, schandalen, seksualiteit, patriottisme, anti-slavernij, tuinieren, moederschap, huwelijk, onderwijs en auteurschap in de lange achttiende eeuw.

Informatie:
<http://www.soton.ac.uk/~wwb2003>, e-mail: jeb@soton.ac.uk

Socialisme en seksualiteit

Het Center for Millennial Studies van de Boston University organiseert op vrijdag 25 april een seminar over socialisme en seksualiteit. Aandacht zal worden besteed aan de visies van diverse socialistische, anarchistische en religieuze groepen op de bevrijding van het lichaam als voorafschaduw van een nieuwe maatschappij.

Informatie: Jesse Battan, Department of American Studies, California State University, Fullerton, CA 92834-6868, e-mail: jbattan@fullerton.edu

IFRWH-congres

De International Federation for Research in Women's History organiseert van 11 tot 13 augustus 2003 aan de Queen's University in Belfast (Noord-Ierland) de internationale conferentie 'Women, family, private life and sexuality'.

Informatie:
www.historians.ie/women

ESSHC

Van 24 tot 27 maart 2004 zal aan de Humboldt Universiteit in Berlijn de vijfde European Social Science History Conference worden gehouden. Het doel van de ESSHC is wetenschappers bijeen te brengen die geïnteresseerd zijn in het

gebruik van methoden uit de sociale wetenschappen bij de verklaring van historische fenomenen. Tijdens het congres zullen in kleine sessies presentaties worden gehouden over diverse onderwerpen als gezin en demografie, opvoeding, onderwijs en kinderen, elites, etniciteit en migratie, arbeid, religie, oral history, sociale ongelijkheid, nationalisme, seksualiteit enzovoorts. Mensen die een paper willen presenteren tijdens het congres, kunnen voor 1 april 2003 een voorstel indienen. De onderwerpen kunnen betrekking hebben op alle gebieden ter wereld en alle tijdvakken.

Informatie:
<http://www.iisg.nl/esshc>,
e-mail: esshc@iisg.nl

IFRWH

In 1987 werd de International Federation for Research in Women's History opgericht. De IFRWH is een onderdeel van het International Committee for the Historical Science en beoogt onderzoek naar alle aspecten van vrouwengeschiedenis op internationaal niveau te stimuleren en coördineren. De IFRWH brengt daartoe een nieuwsbrief uit, waaruit de hiernavolgende berichten over activiteiten in diverse aangesloten landen afkomstig zijn.

Ierland

Via www.nationalarchives.ie/wh is de Directory of Sources for Women's History in Ireland te raadplegen. De verslagen van de Ulster Unionist Women's Council zijn gepubliceerd en kunnen verkregen worden bij het Women's History Project, 73 Merrion Square, Dublin 1, Republic of Ireland.

Turkije

In 1990 werd in Istanbul de Women's Library and Information Centre opgericht om informatie over vrouwen uit heden en verleden te verzamelen, bewaren en beschikbaar te stellen. De tijdschriftenafdeling bevat inmiddels veertig complete series Ottomaanse periodieken uit de periode 1867-1927 waarin veel informatie over de positie van vrouwen is te vinden.

Informatie: Women's Library and Information Centre Foundation, Fener Mahlesi, Fener Vapur

Iskelesi Karsisi, Fener-Halic 34220, Istanbul, Turkije,
telefoon: + 90 212 534 9550,
fax: + 90 212 523 7408.

Bulgarije

In 1995 werd de Bulgarian Women's History Group (BWHG) lid van de IFRWH. Sindsdien zagen verschillende publicaties en vertalingen het licht en werden conferenties georganiseerd om het onderzoeksveld in Bulgarije te promoten. In het academisch jaar 1999/2000 werd het eerste MA Gender Studies programma aan de Universiteit van Sofia aangeboden. Het meest recente project dat de Bulgarian Women's History Group opzette, is *Voices of their own*, waarbij vijftig interviews worden afgenomen onder een in beroep, opleiding, etnische en religieuze achtergrond variërende groep Bulgaarse vrouwen. De interviews zullen op termijn worden vertaald in het Engels.

Duitsland

De German Association for Women's and Gender History heeft een nieuwe homepage, waarop binnenkort een database met onderzoekers en onderzoeksthema's op het gebied van Duitse vrouwen- en gendergeschiedenis te raadplegen is.

Informatie: www.geschichte.uni-bielefeld.de/AK_Historische_Geschlechterforschung/

Finland

De academische positie en het niveau van vrouwenstudies en genderonderzoek in Finland gedurende de periode 1995-2001 is geëvalueerd door een international panel. In september 2002 is het rapport gepubliceerd. De evaluatie laat zien dat vrouwengeschiedenis in Finland zich succesvol heeft ontwikkeld, maar nog altijd te kampen heeft met een problematische positie aan de universiteit en er nauwelijks in is geslaagd te integreren in de faculteit. De evaluatie heeft buitengewoon enthousiasmerend gewerkt en het rapport met de aanbevelingen van het panel is gestuurd naar de Finse versie van de KNAW, het ministerie voor onderwijs, de universiteiten en verschillende onderzoeksinstituten.

Het rapport kan worden gelezen op <http://www.aka.fi/publications>

Frankrijk

In oktober 2000 werd de *Association pour le développement de l'histoire des femmes et du genre - Mnémosyne* in Parijs opgericht, dat Frankrijk vertegenwoordigt in de IFRWH. In het eerste bulletin van *Mnémosyne* in 2002 werden de papers gepubliceerd van de eerste conferentie getiteld *Profession historienne?*, die in oktober 2001 werd gehouden. Op 4 oktober 2003 organiseert *Mnémosyne* opnieuw een conferentie met als titel *Les études sur les femmes et le genre en Allemagne*.

Informatie:
<http://www.mnemosyne.asso.fr>
Ook het in juni 2000 opgerichte *Archives du féminisme*, dat zich tot doel stelt archiveren over de feministische bewegingen te verzamelen, heeft een website en bulletin. Informatie: <http://buweb.univ-angers/ARCHFEM>

Italië

Op 14, 15 en 16 november 2003 wordt de derde conferentie van de Società Italiana delle Storie gehouden in Florence. Het SIS nodigt alle voorstellen voor presentaties op het terrein van vrouwengeschiedenis en gerelateerde onderzoeksvelden. Er is speciaal belangstelling voor panels waarin chronologische, geografische en disciplinaire verschillen in invalshoeken op een thema aan bod komen.

Informatie:
<http://www.dsi.unifi.it/moods/cscisl.html>

Australië

In juli 2004 wordt aan de University of Newcastle opnieuw een conferentie georganiseerd door de Australian Network for Research in Women's History. De conferentie wordt voorgezeten door Lyndall Ryan van de University of Newcastle. Voorstellen voor bijdragen kunnen worden gestuurd aan diane.kirkby@latrobe.edu.au. Het 20th International Congress of Historical Sciences wordt van 3-9 juli gehouden in Sydney. De oproep tot papers is te vinden op <http://www.theaha.org.au/CISH-Oct.2002.html>

Boeken

Jan-Willem van Borselen

Blitzmeisje. Een kleine Duits-Nederlandse oorlogsgeschiedenis
Ad Donker, 2002, € 9,90.

Ulrike Löbke was in 1939 een naïef dorpsmeisje dat zich liet meeslepen door het nazi-bewind. Enthousiast nam ze vervolgens deel aan de activiteiten van de meisjesbond, in het laatste oorlogsjaar werkte ze als telegrafiste bij de Luftwaffe. Tijdens en na de oorlog hield ze een dagboek bij, waarin ze schreef over Duitsland, Hitler en de vijandige reacties als ze na de oorlog met een Nederlander trouwt. Jan Willem van Borselen bewerkte haar dagboeken tot een biografisch verslag.

Marjet Derks en Marijke Huisman

'Edelmoedig, fier en vrij'. Katholieke arbeidersvrouwen en hun beweging in de twintigste eeuw

Verloren, 2002, € 20,-.

Voor de oorlog werd de Katholieke Arbeidersvrouwenbeweging (KAV) in de zuidelijke bisdommen opgericht om vrouwen van katholieke arbeiders bij te staan in de opvoeding van hun kinderen en de ondersteuning van hun echtgenoten. Na de oorlog kwam de KAV ook in de noordelijke bisdommen tot bloei en gaandeweg werd ze een beweging waar vrouwen leerden zichzelf te ontwikkelen, te ontspannen en elkaar te helpen. In de woelige jaren zestig en zeventig ontwikkelden de leden een eigen geluid over vrouwenemancipatie, individualisering en secularisering. Maar onderlinge meningsverschillen verscheurden de beweging, waaraan in 1996 definitief een einde kwam.

Karen Essex
Cleopatra, deel II

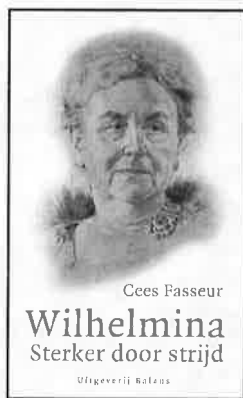
Luitingh-Sijthoff, 2002, € 18,95.

In dit tweede deel van haar serie over Cleopatra verhaalt Karen Essex over Cleopatra's vlucht uit Rome na de moord op Julius Caesar, en haar relatie met Marcus Antonius. De dubbelroman over Cleopatra wordt momenteel omgewerkt tot een scenario voor de filmaatschappij Warner Bros.

Cees Fasseur

Wilhelmina. Sterker door strijd
Balans, 2002, € 15,-.

Na de publicatie van Fasseurs tweedelige biografie van koningin Wilhelmina, ontdekte hij nieuwe brieven en ontving hij honderden reacties en anekdotes die Wilhelmina nog scherper in beeld brengen. In dit boek keert Fasseur daarom nogmaals terug naar zijn onderwerp en schetst hij Wilhelmina's karakter, haar houding tegenover de jodenvervolgging, haar verhouding tot prins Hendrik en de speciale band met de Haagse politiecommissaris François van 't Sant.

A.J. Gelderblom e.a.

In de boeken, met de geest. Vijftien studies van M.A. Schenkeveld-van der Dussen over vroegmoderne Nederlandse literatuur

Amsterdam University Press, 2002, € 22,50.

Ter gelegenheid van haar afscheid als hoogleraar Vroegmoderne Nederlandse Literatuur aan de Universiteit Utrecht hebben collega's als Arie Gelderblom, Lia van Gemert en Marijke Meijer Drees een bundel samengesteld met vijftien belangrijke studies door Riet Schenkeveld. De selectie bestrijkt verschillende terreinen zoals de gelegenheidslyriek, het vrouwelijk auteurschap en de literatuurgeschiedschrijving.

Susan Griffin
Courtisanes. Deugden van beroemde maitresses
Archipel, 2002, € 17,50.

Aan de hand van de zeven deugden – timing, schoonheid, brutaliteit, briljantheid, vrolijkheid, stijl en charme – beschrijft Susan Griffin het leven van een aantal vrijgevochten vrouwen uit de westers geschiedenis, onder wie Madame Pompadour en Sarah Bernhardt.

Francisca de Haan

Een eigen patroon. Geschiedenis van een joodse familie en haar bedrijven, ca. 1800-1964

Aksant, 2002, € 32,-.

De joodse familie Van Gelderen was voor de Tweede Wereldoorlog eigenaar van twee grote textielbedrijven in Twente. Francisca de Haan vertelt in haar boek de geschiedenis van vijf generaties Van Gelderen, hun bedrijvigheid en de relatie tussen de familie(leden) en de bedrijfsvoering. Speciale aandacht besteedt De Haan aan de joodse identiteit van deze familie en het bedrijf dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de jodenster fabriceerde.

I. van Hout

Batik – drawn in wax. 200 years of batik art from Indonesia in the Tropenmuseum collection
KIT Publishers, 2002, € 36,-.

Ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling verscheen deze uitgebreide studie, waarin batik wordt belicht als de visuele getuige van een culturele ontmoeting tussen Oost en West. Aandacht wordt besteed aan de vervaardig(st)ers van batik, degenen die batik gebruikten en zij die batik zijn gaan verzamelen.

Tineke Kalk en Corrie Rijkers
Wij gaan ons echt verbinden. Verbintenisceremonies voor homoseksuele en lesbische stellen
Schorer boeken, 2002, € 17,50.

In dit boek komen allerlei soorten verbintenisceremonies in diverse tradities aan de orde, van christelijk, joods tot boeddhistisch. Ook zijn er verhalen van stellen die een verbintenisritueel met een eigen symboliek creëren. Veel persoonlijke ervaringen maken dit boek tot een ontroerend, inspirerend en uniek tijdsdocument.

Jeroen Kemperman
Tjideng

Bert Bakker, 2002, € 29,50.

De serie *De Japanse bezetting in dagboeken* geeft een beeld van de lotgevallen van Nederlanders in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting. In het vijfde deel van deze serie zijn opnieuw fragmenten van dagboeken bijeengebracht. Deze keer van gevangen uit de Bataviase stadswijk Tjideng, waar van oktober 1942 tot augustus 1945 duizenden vrouwen en kinderen geïnterneerd waren. Gezamenlijk vertellen die fragmenten over het dagelijks leven dat werd gedomineerd door overbevolking, honger, gebrek aan hygiëne en medische voorzieningen, maar vooral door het optreden van de beruchte kampcommandant Sonei Kenichi.

Vilan van de Loo

'Somewhere in Indië'. In gesprek met Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920)

Bonneville, 2002, € 12,50.

Als voorproefje van de biografie over Beata van Helsdingen-Schoevers publiceert Vilan van de Loo een korte schets van leven en werk van haar onderwerp, alsmede vijf gemonteerde interviews met deze journaliste en declamatrice. Van Helsdingen-Schoevers was zeer bekend in Nederlands-Indië. Zij schreef in vooraanstaande Indische dagbladen columns en artikelen over allerlei onderwerpen. In 1913 tourde zij over Java om proza en poëzie te declameren.

Juliette Morillot

De rode orchideeën van Sjanghai
Archipel, 2002, € 17,95.

De journaliste en schrijfster Juliette Morillot geldt als een belangrijke Korea-deskundige. In haar roman *De rode orchideeën van Sjanghai* presenteert zij het fictieve verhaal van de 14-jarige Sangmi uit Korea, die in 1937 door de Japanners wordt gedwongen te gaan werken als troostmeisje in Mantsjoerije.

H. Neus-Van der Putten

Susanna du Plessis. De tijd ten spijt

KIT Publishers, 2002, € 29,50.

In de Surinaamse gemeenschap staat Susanna du Plessis bekend als een beruchte plantagehoudster die veel slaven zou hebben mishandeld en vermoord. In deze eerste monografie over een blanke

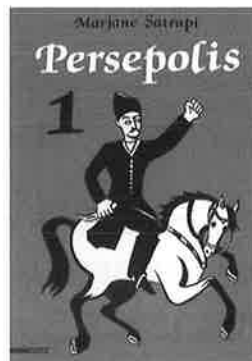
vrouw uit het achttiende-eeuwse Suriname tracht de auteur een waarheidsgetrouw beeld van deze vrouw te achterhalen.

Marjane Satrapi

Persepolis I

Atlas, 2002, € 13,50.

Marjane Satrapi maakte een met vele internationale prijzen bekroond beeldverhaal over haar jeugd en latere leven in Iran. Ze vertelt in woord en beeld over de revolutie, het afzetten van de sjah en de daaropvolgende stichting van de islamistische republiek van Ayatollah Khomeiny.

Marlou Schrover

Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw

Aksant, 2002, € 30,-.

Duitse immigranten vormden eeuwenlang de grootste groep vreemdelingen in Nederland, en dat bleef zo tot de komst van gastarbeiders in de twintigste eeuw. Toch is over deze groep relatief weinig bekend. Marlou Schrover onderzocht waar de Duitse immigranten in Utrecht vandaan kwamen, met wie ze trouwen, waar ze woonden, welke beroepen ze uitoefenden en wat ze deden in hun vrije tijd. Met haar analyse van de continuïteit van groepsvorming levert zij een bijdrage aan actuele discussies omtrent groepsvorming, etniciteit en integratie.

Pieter Stokvis

Huishouden, huwelijk, gezin. Huiselijk leven in de 20e eeuw

Ad. Donker, 2002, € 19,90.

Systematische studies over veranderingen in de persoonlijke, huiselijke sfeer in het Nederland van de twintigste eeuw zijn er niet. Pieter Stokvis doet met zijn boek een eerste poging hiertoe. Aan de hand van thema's als standsbesef, wooncultuur, eetgewoonten, lichaamshygiëne, seksualiteit en opvoeding geeft hij een schets van ontwikkelingen en levensstijl sinds circa 1920. Eerst verkent hij de sociale en ruimtelijke kaders van het persoonlijk leven. Vervolgens komen we met de vrijetijdsbesteding in de huiselijke sfeer van wonen, eten en lichaamsverzorging. Ten slotte dringen we door in het intieme domein van huwelijk en gezin.

Tentoonstellingen

Femme fatale

In de literatuur en beeldende kunst wordt na circa 1850 veelvuldig de 'femme fatale' verbeeld. Sfinxen, Medea's, Cleopatra's, Circe's, Salomé's en andere historische en mythologische vrouwen worden opgevoerd omdat ze door een noodlottige combinatie van schoonheid en wellust mannen in het verderf stortten. Het Groninger Museum wijdt een tentoonstelling aan fatale vrouwen in de beeldende kunst uit de periode 1860-1910.

Waar: Groninger Museum, Museumeland 1, Groningen

Wanneer: 18 januari t/m 4 mei

Informatie: 050-3666555.

Isaac Israëls

Het Amsterdamse modehuis Hirsch neemt een prominente plek in het werk van de schilder Isaac Israëls in. Zo maakte hij meerdere schilderijen van de ateliers waar naaisters en hoedenmaaksters werkten en portretteerde hij de mannequins die de haute couture van Hirsch showden. In het Haags Gemeentemuseum is een tentoonstelling gemaakt met foto's en schilderijen van Isaac Israëls, de kleding die hij in zijn werk vastlegde, alsmede prenten en documenten over de modehuizen Hirsch en Paquin en beelden uit het leven van de naaisters die dit alles mede mogelijk maakten.

Waar: Haags Gemeentemuseum, Stadhouderslaan 41, Den Haag

Wanneer: t/m 9 maart

Informatie: 070-3381111.

Eten

Het Liemers Museum in Zevenaar wijdt onder de titel 'Wat de pot schaft' een tentoonstelling aan de veranderde eetgewoonten, met aandacht voor oude recepten, kookattributen, 'normen en waarden' in de keuken vroeger en nu.

Waar: Liemers Museum, Stationsplein 4, Zevenaar

Wanneer: t/m 9 maart

Informatie: 0316-333615.

Merkwaardig

Ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan van Merkwaardig, vereniging voor liefhebbers van merklappen, organiseert Museum Het Catharina Gasthuis in Gouda een tentoonstelling over de geschiedenis van merklappen. Tot in de zestiende eeuw was borduren voorbehouden aan professionele mannelijke borduurders en aan vrouwelijke kloosterlingen. Daarna werd het merken van linnengoed een vast onderdeel van de vaardigheden die jonge meisjes moesten leren.

Waren de merklappen oorspronkelijk proeven van bekwaamheid, tegenwoordig worden ze vooral geborduurd als vrijetijdsbesteding. Eigentijdse merklappen vertellen veelal iets over de maakster zelf omdat ze bijzondere gebeurtenissen als geboorte, overlijden en huwelijk memoreren. De tentoonstelling belicht deze ontwikkeling aan de hand van antieke merklappen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, antiek naaigerei en een selectie van eigentijdse merklappen.

Waar: Museum Het Catharina Gasthuis, Achter de Kerk 14, Gouda

Wanneer: 1 maart t/m 1 juni

Informatie: 0182-588441.

Personalia

Op 6 juni 2002 promoveerde **Margith Wilke** aan de RUG op het proefschrift *Voor den opbouw van Drenthe. Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe, 1915-1951*.

Op 10 juni 2002 promoveerde **H.A.J. Bras** op het proefschrift *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950*.

Evelien Gans is op 1 september 2002 benoemd tot bijzonder hoogleraar Hedendaags jodendom, zijn geschiedenis en zijn cultuur aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Esther Captain promoveerde 11 oktober aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Achter het kavat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995*.

Op 11 oktober is de Johanna W.A. Naperprijs 2002 door de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en het IIAV uitgereikt aan **Janneke Janssen** voor haar scriptie *Blanke pioniers in Nederlands-Indië*.

Dini Helmers ontving op 9 december de De la Courtprijs van de Koninklijke

Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor haar proefschrift *Gescheurde bedden. Oplossingen voor gestrande huwelijken, over huwelijksperikelen in Amsterdam in de tweede helft van de achttiende eeuw*.

Nicolette Mout, hoogleraar Algemene geschiedenis en bijzonder hoogleraar in de Midden-Europese Studies aan de Universiteit Leiden, is benoemd tot voorzitter van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap.

Voor haar promotie-onderzoek naar vruchtbaarheid en huwelijksgedrag onder Rooms-katholieken en Nederlands-hervormden in Nederland ontving **Marloes Schoonheim** op 9 december een van de Frye stipendia die de Katholieke Universiteit Nijmegen jaarlijks uitreikt aan veelbelovende vrouwelijke assistenten en onderzoekers in opleiding.

Per 1 januari 2003 is **Angelique Janssens** benoemd tot universitair docent gendergeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Met de rede *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetsformaties, 1946-2002* aanvaardde **Carla van Baalen** op 28 februari het ambt van bijzonder hoogleraar parlementaire geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Diversen

Vrouweninfo.nl

Voor iedereen die snel actuele informatie wil hebben over alles wat met de positie van vrouwen te maken heeft, is door het IIAV de website: www.vrouweninfo.nl ontwikkeld.

Over een keur aan onderwerpen – variërend van de discussie over hoofddoekjes van moslima's tot de geschiedenis van de vrouwenbeweging – zijn via deze site boeken, adressen, deskundigen, activiteiten, links en nieuwsitems te vinden. Naast de zoekfunctie op onderwerp beschikt de site over de rubrieken Actueel en Services. In de eerste rubriek is onder meer het meest actuele nieuws te vinden en krijgt u een overzicht van de activiteiten die binnenkort plaatsvinden. Ook vindt u er nieuwe boeken en edities van tijdschriften. De tweede rubriek bestaat uit dossiers, biografieën van historische vrouwen, statistieken ('vrouwen in cijfers'), veelgestelde vragen, oproepen voor bijvoorbeeld feministische activiteiten of steunbetuigingen en een gastenboek. Als u zich aanmeldt voor de alert service, krijgt u maandelijks een e-mailbericht met de laatste toevoegingen aan deze website.

Informatie: **Marjet Douze**, 020-6651318, vrouweninfo@iiaav.nl.

Melati van Java

Om meer bekendheid te geven aan het leven en werk van de schrijfster Melati van Java (1853-1927), is op 1 juni 2002 de Melati van Java Fanclub opgericht. Via de damescompartiment-website over Indische schrijfsters is meer informatie over Melati en de Fanclub te vinden.

Informatie: <http://melati.damescompartiment.nl>

**voor een uniek en
creatief grafisch ontwerp**

• HUISSTIJLEN • LOGO'S • VISITEKAARTJES • BRIEFPAPIER •
ENVELOPPEN • FOLDERS • BROCHURES • FLYERS • AFFICHES •
INFORMATIEMAPPEN • NIEUWSBRIEVEN • ADVERTENTIES •
INTERNET-SITES • BELETTERING • AF •
• UITNODIGINGEN • POSTERS • BEHA •
BOEKOMSLAGEN • TIJDSCHRIFTEN •
• CD-HOESJES • LEAFLETS • MENUKA •

Bausch Graphic Design (BGD)

Krijtwal 27

3432 ZT Nieuwegein

Tel: 030 - 6304189

Mobiel: 06 - 22977447

Fax: 030 - 6304197

E-mail: info@bauschgd.nl

Internet: www.bauschgd.nl

Bausch Graphic Design

2002 **4**

LOVER

TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUUR EN WETENSCHAP

Waar blijft de mannenpil?

**Lastige hormonen,
onwillige medici en
de Nieuwe Man**

- Plastische chirurgie:
de triomf van het blanke uiterlijk
- Lesbische slash en andere scènes
- Liefde en seks in virtuele tijden

LOVER is een kwartaaluitgave van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Te koop in de boekhandel à €5,99. Abonnementsprijzen: studenten €13 / particulieren €22 en organisaties €29. Telefoon: 020-6651318. Informatie over LOVER is ook te vinden op Internet: www.iiav.nl/lover

Historica

Historica biedt u vele boeiende artikelen op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis. Door middel van diverse rubrieken wordt u bovendien op de hoogte gehouden van de actuele (internationale) ontwikkelingen op het vakgebied en van de activiteiten van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG).

Historica verschijnt drie maal per jaar. Als abonnee bent u tevens lid van de VVG.

- ☐ Ja, ik geef een abonnement op **Historica** cadeau voor € 25,- en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

- ☐ Ja, ik word lid van de VVG voor € 25,- (studenten en mensen met inkomen tot € 700,- p.m. betalen € 20,-) en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

Naam begunstigde:

Adres:

Postcode en plaats:

Mijn naam:

Adres:

Postcode en plaats:

Ik betaal (per jaar):

Handtekening:

Deze bon opsturen naar:

**VVG - Historica
Obi plein 4
1094 RB Amsterdam
Giro-nummer: 4102980**

Of bel: **020-6651318**

Internet: <http://www.vrouwengeschiedenis.nl/>

Van baarstoel tot menopauze

Studiemiddag vrouwen en de medische wetenschap

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd organiseert op 14 maart in Utrecht een studiemiddag over medische wetenschap, met name over gynaecologie in de vroegmoderne tijd.

Rembrandts schilderij *De anatomische les van dr Nicolaes Tulp* (1632) laat zien hoe dokter Tulp een levenloos menselijk lichaam ontleedt in aanwezigheid van andere medische wetenschappers en studenten. Tegelijkertijd houdt Tulp een boek omhoog waarop alle ogen van de omstanders zijn gericht: een wetenschappelijke verhandeling met een illustratie van een geanalyseerd menselijk lichaam. Het doek toont de ontwikkeling van de medische wetenschap in het vroegmoderne Europa. Het functioneren van het menselijk lichaam en de mogelijkheden ter genezing van ziekten werden steeds meer in kaart gebracht.

Het vrouwelijke lichaam en haar seksualiteit werden inmiddels ook uitvoerig geanalyseerd en methoden en instrumenten werden ontwikkeld om zwangerschappen en bevallingen in goede banen te leiden. Vroedvrouwen speelden een belangrijke rol in het ontwikkelen en doorgeven van kennis. In het zeventiende-eeuwse Engeland bijvoorbeeld vestigde vroedvrouw Jane Sharp zich als een autoriteit op het gebied van de gynaecologie door haar ervaringen op te tekenen in *The Midwives Book* (1671). In dit boek besteedde Sharp uitgebreid aandacht aan de pijn die vrouwen leden tijdens bevallingen en hoe deze verholpen zou kunnen worden: "Of great pain and difficulty in Childbearing, with the Signs, and causes, and cures".

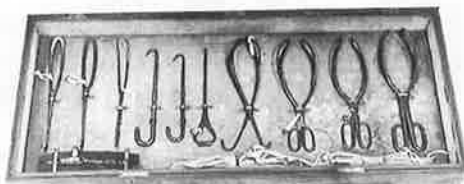
Programma

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis over de periode 1500-1800 te inventariseren, te stimuleren en bekendheid te geven. Jaarlijks organiseert de SVVT daartoe bijeenkomsten met lezingen over lopend of zojuist afgerond onderzoek. In het nieuwe jaar wordt een studiemiddag over vrouwen en de medische wetenschap tussen 1550-1850

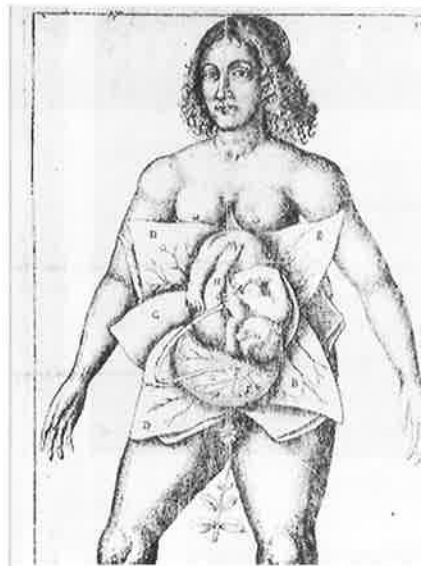
gehouden. Tijdens de middag zal met name aandacht worden besteed aan onderwerpen met betrekking tot de gynaecologie, variërend van de bevaling tot de menopauze.

Wat waren de opvattingen over de vrouwelijke seksualiteit binnen de medische wetenschap in het vroegmoderne Europa en in hoeverre hingen die samen met andere denkbeelden over vrouwelijkheid? Is er een verschil tussen de ideeën over vrouwelijke seksualiteit die door medische wetenschappers gepropageerd werden en de eigen ervaringen van vrouwen met baren en menopauze? Welke gynaecologische praktijken waren in gebruik en wat vertellen de opgetekende ervaringen van vroegmoderne vrouwen over deze praktijken? En in hoeverre hielden vrouwen zich bezig met het vergaren, toepassen en verspreiden van medische kennis, bijvoorbeeld als vroedvrouwen?

Koos Rauws zal de ontwikkelingsgeschiedenis van de baarstoel of kraamstoel gedurende de periode 1550-1800 uit de doeken doen vanuit een technisch, medisch en huiselijk perspectief.

Een koffer met gynaecologische instrumenten, Engeland, 17^e eeuw. Bron: Fraser, Antonia, "The Weaker Vessel", London: 1984.

Sharp, Jane, *The Midwives Book, or the whole art of midwifry discovered. Directing childbearing women how to behave themselves in their conception, breeding ... and nursing of children, etc.* London: 1671.

Daarbij zal Rauws aandacht besteden aan de rol die vroedvrouwen speelden bij het gebruik en de ontwikkeling van de baarstoel. Harm Beukers, hoogleraar geschiedenis der geneeskunde te Leiden, zal een presentatie geven over de ontwikkeling van de gynaecologie in relatie tot vraagstukken rondom de positie van de vrouw in de periode 1750-1850. Hierbij zal met name het werk van hoogleraar gynaecologie Simon Thomas centraal staan. Ten slotte zal Anneke Mulder-Bakker, docent Middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, het verschijnsel van de menopauze vanuit vrouwelijk perspectief bespreken. Zij plaatst de opgetekende ervaringen van vrouwen over de menopauze en de sociale aspecten van de menopauze tegenover medische opvattingen over de overgang in het vroegmoderne Europa. Het belooft een boeiende middag te worden waarop diverse aspecten van vrouwelijke seksualiteit en de medische wetenschap vanuit verschillende invalshoeken aan de orde komen en waarop ruime mogelijkheid bestaat voor discussie na afloop van de lezingen.

Informatie

De studiemiddag wordt gehouden op 14 maart 2003, van 14-17 uur aan de Wittevrouwensingel 28 te Utrecht. Toegang voor leden van de SVVT is gratis; aan niet leden wordt een bijdrage gevraagd van € 3,50.

Voor verdere informatie:

Margu rite Corporaal (M.C.M.Corporaal@let.rug.nl) of

Tony Lindijer (straesser-lindijer@frito.demon.nl).

Informatie is ook te vinden in de Nieuwsbrief van de SVVT, die drie maal per jaar verschijnt. Wie een abonnement wil op de Nieuwsbrief van de SVVT maakt minimaal € 11,- over op postgiro 4052235, ten name van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. Tot onze leden behoren zowel historici, kunst-, literatuur- en rechtshistorici, pedagogen als theologen. Abonnees ontvangen naast de nieuwsbrief uitnodigingen voor de bijeenkomsten en kunnen deze studiemiddagen gratis bezoeken.